

LANDSKAPSARKITEKTUR
TRÄDGÅRD VÄXTPRODUKTIONSVETENSKAP
Rapportserie

Det Gröna Kulturarvet

Rapport från Hållbar Utveckling Skånes konferens Eslöv 19 mars 2015

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Rapport 2018:4
ISBN 978-91-576-8953-5
Alnarp 2018

LANDSKAPSARKITEKTUR
TRÄDGÅRD VÄXTPRODUKTIONSVETENSKAP
Rapportserie

Hållbar Utveckling Skånes nätverk Det gröna kulturarvet

Konferensen och denna konferensrapport är finansierad med hjälp av medel från Region Skånes miljövårdsfond.

Konferensrapporten ingår i SLUs rapportserie:

Landskapsarkitektur Trädgård Växtproduktionsvetenskap

Sveriges lantbruksuniversitet
Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Rapport 2018:4
ISBN 978-91-576-8953-5
Alnarp 2018

Innehåll

Det Gröna Kulturarvet _____	4
The Green Heritage _____	9
Tolka landskapet genom det gröna kulturarvet Fabian Mebus, Riksantikvarieämbetet _____	14
Cultural relict plants – living ancient monuments and how to conserve them Lena Ansebo, Tino Hjorth Bjerregaard, Erik Persson and Svein Ø Solberg _____	28
Land owners, practitioners and scientists: the need for a transdisciplinary approach to the conservation of cultural relict plants Line Breian, Svein Øivind Solberg _____	36
Avenboksgången och träd-gården vid Araslövs herrgård – ett bortglömt grönt kulturarv. Patrik Olsson, Regionmuseet Kristianstad _____	54
Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar – Kulturresevat och byggnadsminnen som laboratorium för park- och trädgårdsvård Joakim Seiler, Tina Westerlund, Gunnar Almevik _____	68
Drömmen om den historiskt korrekta gräsmattan Rekonstruerande skötsel med lie på Gunnebo Slott Joakim Seiler, Gunnebo Slott _____	74
Hörjelgården – 40 år med Naturskyddsföreningen som landskapsvårdare Hjalmar Dahm, naturpedagog _____	90
Stadsholmens trädgårdar. Resultat av dokumentation och vårdprogram Maria Flinck, trädgårdsantikvarie _____	102
Levende fortidsminder på Hammershus – hvordan kan vi bevare den grønne kulturarv? Tino Hjorth Bjerregaard, Naturstyrelsen Bornholm _____	118
Högalunds Kulturvandring – vårt sätt att använda det gröna kulturarvet Helena N. Olofsson, naturguide _____	124

Det Gröna Kulturarvet

Detta är en bok om det gröna kulturarvet. Den innehåller tio uppsatser som alla har presenterats, antingen muntligt eller i form av posters, vid en konferens som avhölls i Eslöv, 19 mars 2015. Bakom konferensen låg *Hållbar Utveckling Skånes* nätverk *Det Gröna Kulturarvet*. Nätverket Det Gröna Kulturarvet bildades 2013 av Torrid Bengtsson från Svenska Kyrkan och Erik Persson från Nordiskt Genresurscenter och Sveriges Lantbruksuniversitet, båda medlemmar av Hållbar Utveckling Skånes styrelse, och Åsa Jakobsson från Regionmuseet Kristianstad, med massor av ovärderlig hjälp från Helena Thelander, verksamhetsansvarig vid Hållbar Utveckling Skåne. Det var också dessa fyra som låg bakom konferensen, tillsammans med Eva Jansson, samordnare för Programmet för Odlad Mångfald vid Sveriges Lantbruksuniversitet. Syftet med nätverket är att skapa en plattform för samarbete och utbyte av inspiration och kunskap kring det gröna kulturarvet. Det sker genom en ständigt uppdaterad e-postlista, men även genom regelbundna träffar, ibland genom studiebesök och ibland i form av möten där vi diskuterar någon viss fråga eller bara utbyter nyheter. De stora utmaningarna i form av att bevara, studera och visa upp det gröna kulturarvet hänger i mångt och mycket på att sprida information och att skapa möjligheter till dialog och samarbete över ämnesgränserna. Detta är något vi har försökt bidra till genom både nätverket och konferensen.

Vad är då det gröna kulturarvet? I korta ordalag kan man säga att det är den del av vår historia som handlar om växter och växtmiljöer. När man tänker på historia och kulturarvsfrågor så tänker man oftast på människotillverkade saker – borgar, böcker och båtyxor. Växter dyker inte upp lika ofta i medvetandet, och har tyvärr ofta också behandlats mer styvmoderligt av kulturmiljövården. När man vill bevara, undersöka och visa upp vårt

kulturarv så har ofta växterna fått en relativt undanskymd plats och växter och växtplatser har ibland förstörts i processen. Växter har emellertid spelat en oerhört viktig roll i vår historia. Människan har genom historien använt växter till allt möjligt – mat, medicin, trolldom, parfym, färger, kläder, rep, byggnadsmaterial, segel, fångstredskap, et cetera. Listan kan göras hur lång som helst. Det innebär också att studier av växtmaterial kan lära oss väldigt mycket om hur våra förfäder levde. Man kan studera pollen och växtfibrer för att få reda på vilka växter som användes var och till vad. Har man tur kan man till och med hitta levande exemplar av växtsorter som inte längre odlas aktivt men som ändå har överlevt på en viss plats. Sådana växter kallas *kulturreliktväxter* och de kan säga oss en hel del om hur man har levt på just den platsen. Genom kunskap om vad det är för slags växt och vad just den växten har för användningsområde kan den säga oss vad platsen har använts till. Genom att studera dess utseende och genetik kan man få en uppfattning om hur växten skiljer sig dels från moderna släktingar och dels från vilda släktingar, och kanske även från andra historiska sorter och varieteter som man hittar på andra växtplatser. Dessa skillnader berättar vilka egenskaper man har velat bevara och förstärka när man har förädlat växten, och det i sin tur kan säga oss en hel del om under vilka omständigheter man har levt, vilka behov man har haft, och till och med något om våra förfäders smak när det gäller till exempel mat och mode.

Allt detta är något som nu har börjat uppmärksammas och som successivt röner allt mer uppmärksamhet, vilket bland annat betyder att de riktigt dåliga exemplen på hur det gröna kulturarvet negligeras eller till och med förstörs blir färre och färre. Istället blir de goda exemplen fler och fler vilket är oerhört glädjande. Detta märks inte minst i form av de presentationer som kom oss till del under konferensen och som du nu är på väg att ta del av genom denna bok. Presentationerna tar sig an ämnet från många olika utgångspunkter och ger många goda exempel på både bevarande, studier och presentation av det gröna kulturarvet.

Den första texten är skriven av Fabian Mebus från Riksantikvarieämbetet. Han skriver om deras arbete med det biologiska kulturarvet, av vilket det gröna kulturarvet naturligtvis är en viktig del. Han skriver bland annat om hur man arbetar med det biologiska kulturarvet på flera nivåer, från enskilda äppelsorter till hela landskap, och om hur arbetet med det biologiska kulturarvet och naturvården kan lära sig av varandra, samt ger en del konkreta exempel på Riksantikvarieämbetets arbete med det gröna kulturarvet.

Den andra texten är skriven av Lena Ansebo tillsammans med Tino Hjort Bjerregaard, Erik Persson och Svein Solberg. Tino Hjort Bjerregaard är verksam som naturvägledare vid Hammershus på Borgholm. De övriga författarna var alla verksamma vid Nordiskt Genresurscenter under projektets genomförande. Texten handlar om kulturreliktväxter, eller "cultural relict plants" på engelska. Kulturreliktväxterna är vad man skulle kunna kalla levande fornminnen. Det gör dem till oerhört värdefulla källor till vår historia. Författarna skriver om hur och var man kan hitta kulturreliktväxter, hur de har lyckats överleva genom århundradena, hotbild och vad man kan göra för att bevara dem.

Kapitel tre har författats av Line Breian, doktorand vid Göteborgs universitet och Svein Solberg, tidigare Nordiskt Genresurscenter, numera direktör vid World Vegetable Center i Taiwan. De båda har skrivit om behovet av en tvärvetenskaplig approach till bevarande av kulturreliktväxter. Texten innehåller en introduktion till ämnet kulturreliktväxter, en fördjupad diskussion av hotbilden och förslag på hur man kan arbeta tvärvetenskapligt för att bevara dem.

I kaptiel fyra har Patrik Olsson vid Regionmuseet Kristianstad skrivit om Araslövs herrgård, närmare bestämt om avenboksgången och trädgården (inte att förväxla med trädgården). Författaren reder ut vad dessa begrepp innebär och berättar även om herrgårdens historia och om arbetet med att upprätta en vårdplan för parken.

Joakim Seiler, chefsträdgårdsmästare vid Gunnebo slott och doktorand vid Göteborgs universitet skriver tillsammans med Tina Westerlund & Gunnar Almevik, också Göteborgs universitet, i kapitel fem om ett projekt som går ut på att förbättra kunskapen kring skötsel av historiskt viktiga trädgårdar och parker. Projektet inkluderar alltifrån skötsel av grusgångar till skötsel av fruktträd och det syftar till att ta fram och sprida ett vetenskapligt baserat kunskapsunderlag för skötseln.

Innan gräsklipparen slog igenom slogs även paradgräsmattor med lie. I kapitel sex beskriver Joakim Seiler en vetenskaplig studie av gräsmattelåtter. Studien är ett utmärkt exempel och en föregångare när det gäller att vetenskapligt studera metoder för skötsel av det gröna kulturarvet.

Kapitel sju har författats av Hjalmar Dahm, före detta naturpedagog vid Hörjelgården. Hörjelgården ägs av Naturskyddsföreningen i Skåne och brukas på 1800-talsmanér, vilket innebär att landskapet runt gården är väldigt annorlunda än det omkringliggande moderna jordbrukslandskapet. Detta i sin tur gör den till en viktig miljö för det gröna kulturarvet. Författaren beskriver hur den kom att hamna i Naturskyddsföreningens ägo, hur man brukar och bevarar gården och markerna, och hur den används flitigt för studiebesök av både skolor och universitet.

Maria Flinck som ligger bakom kapitel åtta är författare och trädgårdshistoriker. I sin text beskriver hon ett projekt om bevarande och uppvisande av historiska trädgårdar i Stockholm. Texten innehåller en ingående beskrivning av hur man har arbetat med både arkivstudier, praktiskt bevarandearbete, dokumentation och kunskapsspridning.

Hammershus är nordens största medeltida borg och området kring borgen har visat sig vara en skattkammare även för det gröna kulturarvet med ett stort antal kulturreliktväxter. I kapitel nio berättar Tino Hjort Bjerregaard om hur man på ett framgångsrikt sätt har lyckats kombinera bevarande och förevisande av borgen med bevarande och uppvisande av det gröna kulturarvet.

Texten innehåller många goda råd och exempel som kan vara användbara för alla som kämpar med att kombinera bevarandet och uppvisandet av traditionella historiska lämningar med det gröna kulturarvet.

Helena Olofsson är egenföretagare med naturvandringar som specialitet. Hennes berättelse i kapitel tio handlar om hur man kan använda det gröna kulturarvet som inkomstkälla. Bevarande av det gröna kulturarvet är tyvärr inte alltid högt prioriterat av samhället men genom sina naturvandringar har hon visat att bevarande och förevisande av det gröna kulturarvet inte bara är något som kostar pengar. Det är också ett sätt att generera pengar och därmed också ett sätt att skapa jobb även på landsbygden.

Redaktionsgruppen bestående av Erik Persson, Patrik Olsson, Torrid Bengtsson och Helena Thelander vill passa på att tacka samtliga författare för deras bidrag. Redaktionsgruppen vill också passa på att tacka Region Skånes Miljövårdsfond, utan vars bidrag konferensen och boken ej hade varit möjliga.

Erik Persson

Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning,
Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp

Yuan Li

Biologiska institutionen, Lunds Universitet

The Green Heritage

This is a book about green heritage. It contains 10 essays, all of which were presented, either orally or in the form of posters, at a conference in Eslöv, 19 March 2015. The conference was organised by *Sustainable Development Skåne's* network *The Green Heritage*. The Green Heritage network was formed in 2013 by Torrid Bengtsson from the Church of Sweden and Erik Persson from the Nordic Genetic Resource Center and the Swedish University of Agricultural Sciences, both members of Sustainable Development Skåne's Board of Directors, together with Åsa Jakobsson from Kristianstad Regional Museum, with invaluable help from Helena Thelander, Operations Manager at Sustainable Development Skåne. These four were also behind the conference, together with Eva Jansson, Coordinator of the Programme for Cultivated Diversity at the Swedish University of Agricultural Sciences. The Green Heritage network aims to create a platform for cooperation, inspiration and exchange of knowledge regarding green heritage. This is done through a constantly updated mailing list, but also through regular events, sometimes in the form of field trips and sometimes in the form of meetings where we discuss some question of current interest or simply exchange news.

What then is green heritage? In brief, it is the part of our history that is about plants and plant environments. Most people tend to associate history and cultural heritage with man-made things such as buildings, books and beads. Plants, on the other hand, are not typically associated with history or cultural heritage. Unfortunately, the role of the green heritage in human history has too often been ignored by organisations working with preservation, study and display of historical sites and artefacts. In many cases, plants and plant locations have even been destroyed in the process.

In order to change that, and to successfully take on the challenges of preservation, study and display of the green heritage, it is important to inform about green heritage and to create opportunities for dialogue and collaboration across disciplinary boundaries. These are things we have tried to accommodate through both the network and the conference.

Plants have played an extremely important role in our history. Humans have historically used plants for more or less every aspect of life – food, medicine, witchcraft, perfumes, dye, clothing, rope, building material, sails, fishing gear, et cetera. The list goes on and on. This also means that studying the green heritage can teach us a lot about how our ancestors lived. We can study pollen and plant fibres to find out which plants were cultivated and used at a particular location, and what they were used for. In some lucky instances, we can even find living specimens of plant varieties that are no longer actively cultivated but that have survived on their own. These plants are referred to as *cultural relict plants* and they can tell us a lot about how people used to live at that location. Knowledge of which plants were cultivated at a particular place together with knowledge about the historical use of these plants can help us understand what the site was used for. By studying the appearance and genetics of a cultural relict plant, we can learn how it differs both from modern relatives and from wild relatives, and perhaps also from other historical varieties and varieties that can be found in other areas. These differences can tell us which properties people who lived at that place wanted to preserve and promote in the plant. This, in turn, can tell us a lot about the circumstances under which people lived, their needs, and even their taste when it comes to, for example, food and fashion.

All of this has eventually started to attract attention in wider circles, leading to a successive improvement of the status of the green heritage. The really bad examples of how green heritage is neglected or even destroyed are therefore becoming fewer and fewer. Instead, we get more and more good examples, which is extremely positive. This was particularly noticeable in the many interesting and inspiring presentations that were delivered during

the conference, and that are now available in print through in this book. The presentations take on the topic from many different starting points and provide many good examples of conservation, study and presentation of the green heritage.

The first text is written by Fabian Mebus from the National Heritage Board. He writes about their work with the biological heritage, of which the green heritage, of course, is an important part. He writes, among other things, about how to work with the biological heritage at several levels, from local apple varieties to entire landscape types. He also writes about how those who work with biological heritage and those who work with nature conservation can learn from each other, and he provides some concrete examples of the National Heritage Board's work with the green heritage.

The second text is written by Lena Ansebo, Tino Hjort Bjerregaard, Erik Persson and Svein Solberg. Tino Hjort Bjerregaard works as a nature guide at Hammershus on Borgholm. The other authors were all working at the Nordic Genetic Resource Center during the project in question. The text is about cultural relict plants. These plants are what one might call 'living relics'. This makes them extremely valuable as historical sources. The authors write about how and where to find cultural relict plants, how they have managed to survive through the centuries, threat and what can be done to preserve them.

Chapter three was written by Line Breian, a doctoral student at the Göteborg University and Svein Solberg, formerly senior scientist at the Nordic Genetic Resource Center, now director of the World Vegetable Center in Taiwan. The two have written about the need for a multidisciplinary approach to conserving cultural relict plants. The text includes an introduction to cultural relict plants, an in-depth discussion of the threats, and suggestions on how to work across disciplines to preserve them.

In chapter four, Patrik Olsson at the Regional Museum in Kristianstad writes about Araslöv mansion, or more precisely, about the hornbeam path and the tree yard. The author sorts out what these concepts mean, and he tells us about the history of the

manor and his work with establishing a management plan for the park.

Joakim Seiler, head gardener at Gunnebo House and doctoral student at the Göteborg University has written chapter five together with Tina Westerlund & Gunnar Almevik, also representing Göteborg University. They describe a project that aims to improve the knowledge basis regarding management of historically important gardens and parks. The project includes a number of aspects ranging from maintenance of gravel paths to the care of fruit trees. Their aim is to develop and disseminate scientifically based knowledge for management.

Before the advent of the lawnmower, even display lawns were mowed with a scythe. In chapter six, Joakim Seiler describes a scientific study of how this could be done in a way that is reasonably efficient for modern management purposes but still sufficiently true to tradition. The study is an excellent example and a pioneering work in how to scientifically study methods of maintenance of the green heritage.

Chapter seven was written by Hjalmar Dahm, a former nature teacher at Hörjel farm. Hörjel farm is owned by the Nature Conservation Society in Skåne and managed in more or less the same way as it was in the 19th century. This means that the farmland here is very different from the surrounding modern agricultural landscape. This, in turn, makes it an important environment for the green heritage. The author describes how it came into possession of the Nature Conservation Society in Skåne, how the farm and the surrounding land are managed and preserved, and how it is frequently used for the study visits by both schools and universities.

Maria Flinck is an author and garden historian. In chapter eight, she describes a project she was involved in with the aim of preserving and presenting historical gardens in Stockholm. The text contains a detailed description of how she worked with archival studies, practical conservation work, documentation and dissemination of knowledge.

Hammershus is the largest medieval castle ruin in Scandinavia, and the area around the castle has turned out to be a treasure trove also for the green heritage with a large number cultural relict plants. In chapter nine, Tino Hjort Bjerregaard tells us how he and his colleagues at Hammershus have successfully managed to combine the preservation and display of the castle with the conservation and presentation of the green heritage. The text contains numerous pieces of good advice and examples that ought to be useful for anyone who is struggling to combine the preservation and display of traditional historical remains with the preservation and display of the green heritage.

Helena Olofsson is running her own business with nature walks as her speciality. Her story in Chapter ten lets us in on how to make an income from the green heritage. Preservation of the green heritage is unfortunately not always given high priority by society. Through her nature walks, Olofsson has shown that conservation and display of green heritage are not just things that costs money. It also has the potential to generate money and therefore also to create jobs in rural areas.

The editorial group behind this book, consisting of Erik Persson, Patrik Olsson, Torrid Bengtsson and Helena Thelander, wishes to thank all authors for their contributions. The editorial group would also like to thank Region Skåne's Environmental Fund, without whose contribution the conference and the book had not been possible.

Erik Persson

Department of Landscape Architecture, Planning and Management, Swedish University of Agricultural Sciences

Yuan Li

Department of Biology, Lund University

Tolka landskapet genom det gröna kulturarvet

Grönt kulturarv = biologiskt kulturarv?

Inom kulturmiljövården finns en lång tradition av att arbeta med skydd, vård och förvaltning av byggnader, forn- och kulturlämningar, föremål och strukturer i kulturlandskapet. Insikten om att det gröna och levande som fyller landskapet med innehåll och som finns kring byggnader och lämningar utgör en lika viktig del av kulturarvet är betydligt yngre. Det gröna har länge ansetts höra hemma under biologernas vingar, kanske med undantag för den odlade mångfalden.

Begreppet *grönt kulturarv* likställs ibland med kulturmiljöer och växter som medvetet anlagts och odlats av människan, det vill säga miljöer som parker, trädgårdar, humlegårdar och andra odlingar. Det är ingen slump att begreppet Grönt kulturarv nu också är ett registrerat varumärke, under vilket man saluför äldre kulturväxtsorter. För att tydliggöra att det gröna och levande kan vara ett kulturarv även i miljöer långt utanför gestaltade och av människan skapade miljöer används numera oftast begreppet biologiskt kulturarv. Det *biologiska kulturarvet* är natur som berättar om kultur. Allt från enskilda trädindivider eller förekomster av en liten fjäril till hela landskap kan förmedla historier om människans närvaro.

Riksantikvarieämbetets definition av biologiskt kulturarv är följande: ”*Det biologiska kulturarvet utgörs av ekosystem,*

Fig 1. Inom ramen för forskningsprojektet "Biologiskt kulturarv i praktik och forskning 2012–2014" vid Centrum för biologisk mångfald företogs många exkursioner och undersökningar i fält. Bilden visar undersökning av en gammal sälg *Salix caprea* i ett fäbod område vid Kläberget, Dalarnas län. Sälgen bär spår av både stubbskottsbruk och senare även hamling. Foto: Anna Westin

naturtyper och arter som uppstått, utvecklats eller gynnats genom människans nyttjande av landskapet och vars långsiktiga överlevnad och utveckling förutsätter eller påverkas positivt av brukande och skötsel.”

Riksantikvarieämbetet har under 2010-talet stöttat ett flertal forskningsprojekt om det biologiska kulturarvet. Centrum för biologisk mångfald vid SLU, med god kunskap både om ekologi och om historia, har varit en av nyckelaktörerna i denna process. Ny kunskap om hur man kan identifiera och inventera olika aspekter av biologiskt kulturarv samt hur man kan tolka dessa företeelser har tagits fram. Flera av dessa aspekter har varit mer eller mindre förbisedda av både kulturmiljövården och naturvården. Forskningen om det biologiska kulturarvet har öppnat nya dörrar till kunskap om människans nyttjande av landskapet, kunskap som är nödvändig för att kunna bevara och vårda många av kultur- och naturlandskapets arter och livsmiljöer. Vi har fått nya redskap för att kunna se till att den berättelse om människor som finns lagrade i djur, växter, svampar och hela landskap kan finnas kvar för framtiden.

Biologiskt kulturarv – från det lilla till det stora

Det biologiska kulturarvet kan studeras på olika nivåer. Allt från äppelsorters smak och färg till hur karaktären i hela landskapsavsnitt har formats av människan. Kulturreseptatet Gallejaur by i Norrbottens län kan tjäna som ett exempel för att åskådliggöra detta (Ljung 2014). I kulturreseptatet har man medvetet arbetat med att restaurera trädgårdar från olika tidsperioder. Här kan det biologiska kulturarvet utgöras av ett specifikt genetiskt växtmaterial, det vill säga av egenskaper hos vissa växter som av människan prioriterats genom metodiskt urval. Inom byns marker finns sälgar *Salix caprea* med spår av tidigare lövtäkt. Här utgöras det biologiska kulturarvet av enskilda trädindivider som formats av människan. Kring byggnaderna i byn hävdas slätterängar, hagar och åkrar – artsammansättningen i dessa berättar om den tidigare hävden. Byn omges av skogar och myrar som numera i varierande omfattning åter betas och slås. Dessa betespräglade skogar och slättermyrar är exempel på naturtyper som formats

genom tidigare bruk. Naturtyperna är i sin tur fyllda av en mängd enskilda spår av tidigare hävd och påverkan. Var och en av dessa bidrar till att lägga pusslet över människornas liv i Gallejaur by. Naturtyperna bygger tillsammans upp hela det brukningspräglade landskapet kring byn.

Fig 2. En av de restaurerade trädgårdarna i Gallejaur, Norrbottens län.

Fig 3. Ängsmark i anslutning till bebyggelsen och trädgårdarna i Gallejaur.

Fig 4. Betespräglad skog kring Gallejaur.

Fig 5. Slåttermyr tillhörande byn.

Foton: Fabian Mebus

De flesta naturtyper innehåller biologiskt kulturarv

Det är uppenbart att miljöer som parker och trädgårdar i sig själva utgör ett biologiskt kulturarv och dessutom innehåller många element, strukturer och företeelser som kan betecknas som biologiskt kulturarv. På samma sätt utgör även odlingslandskapets slätterängar och betesmarker ett biologiskt kulturarv, eftersom de innehåller naturtyper som är formade och skötta av människan, men med vegetation huvudsakligen uppbyggd av vilda arter. Även de naturtyper som av många anses vara vildmark innehåller ofta höga biologiska kulturarvsvärden. De flesta myr-, skogs- och fjällmarker uppvisar vid närmare granskning spår av mänsklig verksamhet. Men spåren efter denna verksamhet kan vara svåra att upptäcka för ett otränat öga och kunskapen om människans roll i sådana miljöer är ännu bristfällig. Även i de mest avlägsna skogs- och fjälllandskapen råder ofta ett gradvis avklingande brus efter tidigare släktleds liv och verksamheter. De senaste årens forskningsprojekt har gett mycket ny kunskap om olika aspekter av biologiskt kulturarv i dessa miljöer, men mycket kvarstår att upptäcka.

Fig 6. Fjällmiljön vid Staloluokta i Norrbottens län är ett tydligt exempel på ett biologiskt kulturarv. Vegetationen i förgrunden skvallrar om att det här legat ett gammalt rengärde. Fjällhedarna i bakgrunden hålls öppna av renbetet. Foto: Tommy Lennartsson

I skärningspunkten mellan historia och ekologi

Biologiskt kulturarv består alltid av en biologisk och en historisk dimension. Det behövs därför kunskap och förståelse för både de biologiska och de kulturella processer som skapar, vidmakthåller eller bryter ner det biologiska kulturarvet. För att tolka biologiskt kulturarv och hitta dess historier behöver man ofta granska både humanistisk och naturvetenskaplig kunskap från nya vinklar och med nya frågor. Historisk kunskap tolkas med ekologiska glasögon och vice versa i en tvärvetenskaplig dialog. Biologiskt kulturarv befinner sig med andra ord i skärningspunkten mellan historia och ekologi, det vill säga historisk ekologi.

Vad kan vi använda det biologiska kulturarvet till?

Att människan har format landskapet och därmed också medvetet eller omedvetet påverkat det biologiska innehållet är ingen nyhet. Både biologer och kulturmiljövårdare vet att hävd behövs för att bevara kulturlandskapet och dess innehåll. Så vad är nytt? Vilken nytta har vi av att arbeta med det biologiska kulturarvet?

Fig 7. Foto och idé: Anna Westin

En brygga mellan natur och kultur

En av de största möjligheterna med att använda det biologiska kulturarvet som ett arbetssätt är att gynna samsynen mellan natur- och kulturmiljövården. Sektorerna har mycket att lära av varandra. Ett utforskande, öppet och prestigelöst sinne kan ge ny kunskap och leda till ett mer framgångsrikt arbete inom det egna ansvarsområdet. Ekologer måste vara beredda att få sin uppfattning om arters ekologi ifrågasatt av historisk information. Historiker måste kunna ompröva sin bild av historisk markanvändning om det biologiska innehållet ger andra indikationer. Sammantaget kan det biologiska kulturarvet bidra till en större helhetssyn på landskapet och hjälpa till så att natur- och kulturvården snarare kompletterar och stärker varandra än att ses som konkurrenter.

Biologiskt kulturarv som källmaterial

På samma sätt som byggnader, föremål eller fornlämningar kan berätta om hur människor har levt och verkat under olika tidsperioder kan det biologiska kulturarvet ge oss sådan historisk information. Det biologiska kulturarvet kan vara särskilt användbart i miljöer som är fattiga på av människan skapade eller påverkade strukturer. Fjäll-, myr-, skogs- och skärgårdslandskap är exempel på kulturlandskap där fasta lämningar är få och där biologiskt kulturarv därför är en nyckelkälla till kunskap. Inte sällan händer det också att natur- och kulturmiljövården arbetar med områden där det borde finnas historiskt källmaterial, men där materialet av någon anledning inte går att finna. Det kan exempelvis röra sig om en igenväxt park där ritningar, kartor, bilder, anteckningar och andra källor gått förlorade. Här kan de biologiska spåren vara den huvudsakliga källan till att förstå miljöns utveckling över tiden.

Även när det finns historiska källor, till exempel kartor, är det inte alls säkert att de ger en heltäckande bild. Tvärtom ger just kartor oftast bara en ögonblicksbild som dessutom är styrd av syftet med upprättandet av kartorna. Här kan det biologiska kulturarvet vara den pusselbit som saknas för att kunna förstå och tolka ett historiskt skeende över längre tid. Denna kunskap är ofta avgörande för att kunna bedöma vilka åtgärder som kan

vara de mest lämpliga för att uppnå syftet med en eventuellt kommande skötselåtgärd.

Biologiskt kulturarv fyller landskapet med berättelser

Det biologiska kulturarvet kan förse oss med helt ny information, men framför allt kan det ge oss detaljer, detaljer som ofta är avgörande för utformning av framtida vårdåtgärder. Det kan berätta om tidpunkten för när en viss hävdåtgärd genomfördes, om förflyttningar och ändringar av olika hävdformer i landskapet, om utseende av träd, buskar och annan vegetation vid en viss tidpunkt, om lokala sedvänjor, och mycket annat. Biologiskt kulturarv kan också ge berättelser som gör att vi blir tvungna att ifrågasätta och omtolka tidigare uppfattningar. Vilken berättelse bär till exempel en artrik slätterängsvegetation på åkermark som bevisligen plöjdes för bara några tiotals år sedan? Kan ängsväxterna verkligen ha vandrat in på åkermarken under så kort tid eller är det kanske just åkerbruket som skapat artmångfalden? Hur har åkerbruket i så fall sett ut? Här kan det biologiska kulturarvet ge oss ledning och förståelse för att vår tidigare uppfattning om ett gödslingsåkerbruk med vissa fasta jordbearbetningsintervaller nog inte alltid är korrekt.

Fig 8. En av flera åkrar med en artrik slätterängsvegetation på Hjälmo skärgårdsjordbruk, Stockholms län. Här finns arter som jungfrulin *Polygala vulgaris*, darrgräs *Briza media*, vitmåra *Galium boreale*, prästkrage *Leucanthemum vulgare*, vårbrodd *Anthoxanthum odoratum*, brunört *Prunella vulgaris*, grästjärnblomma *Stellaria graminea* och vildlin *Linum catharticum*. Foto: Anna Westin

Det biologiska kulturarvet kan också användas för att prova historisk-ekologiska hypoteser i fält. Om vi har en idé om historiska förhållanden, kan vi identifiera några växter, svampar, vegetationsförhållanden eller andra biologiska spår som skulle kunna styrka eller motsäga idén, och sedan leta efter dessa spår i fält. Rösen, byggnader, diken, vägar och andra element som kulturmiljövården sedan länge uppmärksammat, genererar ofta hypoteser om hur de omgivande markerna nyttjats. Ute i dessa marker saknas dock ofta fasta lämningar, men markerna kan vara desto rikare på växter och annat biologiskt kulturarv från tidigare epoker. Genom att kombinera tolkningarna av de olika typerna av kulturarv kan landskapet fyllas med historisk information och fler berättelser.

Kulturmiljövård

Genom arbetet med arter och deras livsmiljöer kan vi få kunskap som är av intresse för kulturmiljövården. Kulturmiljövården behöver kunskapen om biologiskt kulturarv för att hitta de skötselformer som bäst bevarar och utvecklar ett områdes innehåll av historia. En byggnad eller en fast lämning kan bevaras

Fig 9. Före detta slåtteräng, numera betad, vid Våsbo fäbodan i Gävleborgs län. Vegetationen bär fortfarande spår av den tidigare slåtterhävden, men spåren suddas sakta men säkert ut när slåttären ersätts med bete. Foto: Fabian Mebus

och vårdas som objekt, men deras möjligheter att ge oss en djupare berättelse om sammanhanget med det omgivande landskapet är begränsade. Det biologiska innehållet behövs för att bevara ett områdes kulturhistoriska värden ur ett större perspektiv och för att ge en rättvisande bild av antingen ett visst tidsskede eller en utveckling över tid. Ängsväxterna på fåbodvallen är exempelvis anpassade till en tillvaro med slåtter på sensommaren och möjligheten att hinna fröa av sig innan dess. De berättar om att det i miljön kring de gamla traditionella byggnaderna inte fanns plats för djuren förrän sent på säsongen när höet var skördat. Djuren fick istället gå på skogen. När vi idag släpper in djuren på fåbodvallen under hela vegetationsperioden utarmar vi på sikt inte bara det biologiska kulturarvet utan ger också en felaktig bild av fåbodarnas historia och hur de nyttjades. Vi gör det också svårare att förstå byggnadernas och stängselingens placering i landskapet och deras användning.

Naturvård och artbevarande

Kulturmiljövården vill hitta historien i det biologiska kulturarvet. Även naturvården behöver de historier som det biologiska kulturarvet bär på eftersom de förklarar mycket av hur arter hamnat och överlevt på en viss plats och hur deras miljö formats. Det behövs kunskap om hur naturen formats för att kunna förvalta den idag och i framtiden och för att kunna gynna hotade arter och sköta naturtyper. Artbevarande kräver ofta mycket mer detaljerad kunskap om det historiska brukandet än vad man hittills varit medveten om. Schabloniserad naturvård och skötsel av traditionellt snitt kan i värsta fall bidra till att sällsynta arter minskar eller försvinner.

Mnemosynefjärilen *Parnassius mnemosyne* är ett exempel på en hotad art som kunnat räddas i Uppland tack vare att kunskap om arten kopplats ihop med platsens historia (Dahlström och Lennartsson 2012). Dessutom gynnades många andra arter av den skötsel som skräddarsyts för fjärilen. Fältgentiana *Gentianaella campestris ssp. campestris* är ett annat sådant exempel. Den hittas idag vanligen på torrare backar i betesmarker, oftast betade

hela sommaren. Arten är idag på snabb tillbakagång i Sverige och hela Europa (Lennartsson 2015). Ser vi närmare på gentianan upptäcker vi att dess nuvarande miljöer ofta är alltför torra och hårt betade för att gentianan ska kunna överleva där i längden. Vi behöver därför se bakom de nuvarande förhållandena och hitta växtplatser och hävdformer som funnits historiskt och som passar arten bättre.

Hur arbetar man rent konkret med det biologiska kulturarvet?

Det konkreta arbetet med biologiskt kulturarv består av ett antal steg, varav de två mest centrala är att observera och identifiera olika biologiska företeelser. Man genomför en inventering, och gör sedan en tolkning av det man observerat. Innan man börjar med sin inventering är det viktigt att definiera syftet med inventeringen. Olika syften kräver olika tillvägagångssätt. Ett syfte kan till exempel vara att enbart få historisk information om landskapet. Ett annat kan vara att ta reda på hur landskapet behöver skötas för att vissa värden ska bevaras. Hur en inventering kan genomföras har Riksantikvarieämbetet beskrivit i sin rapport *Inventering av biologiskt kulturarv* (Ljung et al 2015). Rapporten utgörs av en fältmanual som i bild och text beskriver de vanligaste aspekterna av biologiskt kulturarv som kan hittas i svenska landskap.

Utifrån observationen gäller det nu att tolka vad som ligger bakom de förhållanden som rått tidigare och ifall det handlar om naturliga processer och/eller mänsklig aktivitet. En mycket vanlig fråga när man står inför en växtförekomst eller något annat biologiskt spår är: Kan detta vara något naturligt eller har människan haft sitt finger med i spelet? En skog som tidigare har varit mer öppen kan ha röjts för bete, slätter eller odling, men kan också ha skapats av naturliga processer som storm och brand. På samma sätt kan en skada på ett träd ha orsakats av naturliga händelser eller vara utförd av människor genom någon slags huggning. Utmaningen är att hitta en tolkning som på bästa sätt förklarar mesta möjliga av både de ekologiska och de historiska

observationerna. Tolkningen bygger på en upprepad växling mellan olika kunskapskällor. För varje gång man växlar perspektiv mellan biologi och historia genereras nya frågor. Svar och alternativa tolkningar jämförs.

Efter att man fått en övergripande bild av platsen med hjälp av biologin och historien är det dags att närma sig detaljerna genom att ställa sig bland annat följande frågor: Vilka detaljer i nyttjandet och i de biologiska förhållandena kan ha varit särskilt viktiga för att forma det biologiska kulturarvet? Vilka ytterligare spår kan jag förvänta mig att finna som kan bekräfta mina tolkningar? Vilka spår avviker från det som naturligt kan förväntas finnas i en viss biotop? Man ställer med andra ord hela tiden frågor som ringar in de berättelser som ryms i företeelser man finner. Varför ser det ut så här? Vad har format miljön och platsen? Och varför har man gjort så här?

Fig 10. Bilden illustrerar hur frågor ställs växelvis mellan biologi och historia i ett projekt om kalkbarrskogar som biologiskt kulturarv i norra Uppland. Projektet började med en fråga om hur man ska förstå och sköta biologiska värden i kalkbarrskogen, som ofta har ansetts vara en slags naturskog. Observationer i fält och upplysningar i historiska källor genererade växelvis nya frågor som krävde nya efterforskningar och analyser. Under tolkningsprocessen klarnade bilden av skogarnas historia och ekologi. Foto: Anna Westin. Historisk karta från 1748

I sin publikation *Att tyda landskapets berättelser* (Westin, 2014) ger Riksantikvarieämbetet en mer detaljerad beskrivning av en metod att tolka biologiskt kulturarv.

Riksantikvarieämbetets skriftserie om biologiskt kulturarv

Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald har gemensamt tagit fram ett antal rikligt illustrerade broschyrer om biologiskt kulturarv. Riksantikvarieämbetet har publicerat dessa i sin Vårda Vål-serie. Broschyerna beskriver hur man kan identifiera och tolka biologiskt kulturarv i olika miljöer. Broschyerna kan köpas som print-on-demand via Riksantikvarieämbetets hemsida (<http://www.raa.se/kulturarvet/landskap/det-biologiska-kulturarvet/skriftserie-om-biologiskt-kulturarv/>) eller olika nätbokhandlar. De kan också laddas ned gratis som pdf-filer. Dessutom har ett flertal rapporter om inventering av biologiskt kulturarv i olika miljö tagits fram. Den senaste rapporten utgörs

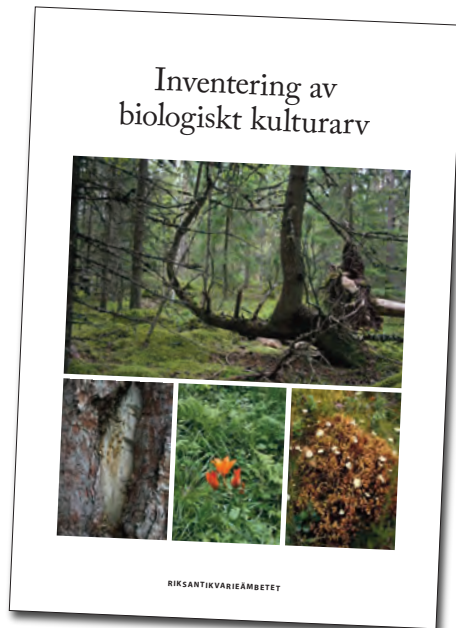

Fig 11.

av den ovan nämnda fältmanualen Inventering av biologiskt kulturarv (Ljung et al 2015). Rapporten är banbrytande på så vis att den på ett sammanhållet och systematiskt sätt presenterar ett brett urval av biologiska kulturarvslämningar och historieberättande kulturspår och är baserad på de senaste årens forskning. Flertalet beskrivna biologiska kulturspår har illustrerats med fotografier och i många fall avbildas även företeelser som kan utgöra förväxlingsrisker. Samtliga publikationer kan hittas på Riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se/biologiskakulturarvet, där man även får en mängd annan information om arbetet med det biologiska kulturarvet.

Referenser

Dahlström, Anna; Lennartsson, Tommy (2012) ”Mnemosynefjäril – räddad av traditionell betesregim i Uppland” i Tunón, H. (red.) *Lokal och traditionell kunskap: Goda exempel på tillämpning* CBM:s skriftserie nr 59. Naptek, Centrum för biologisk mångfald, Uppsala 11–15

Ljung, Tomas; Lennartsson, Tommy; Westin, Anna (2015) *Inventering av biologiskt kulturarv* Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet; Centrum för biologisk mångfald (2014) *Biologiskt kulturarv – växande historia* Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald

Ljung, Tomas (2014) *Biologiskt kulturarv i Gallejaur* Riksantikvarieämbetet och Centrum för biologisk mångfald

Lennartsson, Tommy (2015) *Åtgärdsprogram för fältgentianor i naturliga fodermarker*, 2015–2019 Naturvårdsverket

Westin, Anna (2014) *Att tyda landskapets berättelser – en metod att tolka biologiskt kulturarv* Riksantikvarieämbetet

Appendix: Broschyrer inom Riksantikvarieämbetets Serie Vårda-väl om biologiskt kulturarv

Bondeskog – Husbehovsbruk skapade varierade skogar (2013)

Träd och buskar – Månghundraåriga historieberättare (2013)

Fäboddar och fäbodskogar – Biologiskt kulturarv i nordliga skogar (2013)

Gamla trädgårdsväxter – Nyttans och nöjets biologiska kulturarv (2014)

Parkanläggningar som biologiskt kulturarv (2014)

Att tyda landskapets berättelser – En metod att tolka biologiskt kulturarv (2014)

Växter och vegetation som biologiskt kulturarv (2016)

Lena Ansebo, Tino Hjorth Bjerregaard,
Erik Persson and Svein Ø Solberg

Cultural relict plants

– living ancient monuments and how
to conserve them

What are Cultural relict plants?

People have cultivated and used plants for thousands of years. In some places, plants may have survived for a very long time after cultivation ended. These plants are living ancient monuments, remnants from our ancestral activities, and we call them cultural relict plants (CRPs). These relicts can be as old as 500 years or as young as 50 years (See Persson 2014 for a discussion about how to define CRP).

In the Nordic region, CRPs can be found from more than 200 species that once were cultivated and used for food, medicine, flavour, fibre, or as ornamentals (Solberg 2014).

Why conserve CRPs?

CRPs are parts of our green heritage. Together with other sources of knowledge such as literature, maps, pictures and archaeological findings, the CRPs help us better understand the people in the past – what they used to grow, eat, enjoy, use for clothing, dying, medicine, etc. CRPs may also have genotypes with valuable traits that are not found in other populations or modern varieties. In some cases, CRPs have been completely isolated from other populations of the same species, and are thus especially interesting. However, many CRPs are very sensitive to human activities and

Fig 1. Sweet-flag *Acorus calamus*, growing in one of the ponds of the ruins of Hammershus, Bornholm, Denmark. Hammershus is one of the largest medieval fortifications and one of the finest localities of cultural relict plants (CRPs) in the Nordic region. CRPs have for several years been included in the conservation work of the ancient monument. Photo: Lena Ansebo.

to environmental changes, and can be considered threatened. (Løjtant et al. 1995, Andréasson et al. 2013)

Where are they found?

Surroundings of old monasteries, castles, churches, manors, and old villages can host CRPs. They are most likely to be found in ‘forgotten’ areas. For example, behind stone walls, on slopes, in ditches and edges where management has been low or non-existing and competition from other species is low (Andréasson et al. 2013).

How have they survived?

The explanation to why the CRPs have managed to survive so long after cultivation has stopped differs between populations. It is clear that different survival strategies can be used by the

Fig 2. The backside of the medieval church in Sankt Ols, Bornholm, Denmark. An example of a typical place where CRPs can be found. Photo: T. H. Bjerregaard.

Fig 3. Tino Hjorth Bjerregaard demonstrates plants that have germinated from seeds dormant in soil at the ruin of Hammershus. Read more about the flora of Hammershus cliff at its project website. Also find information on CRP inventories on Bornholm made in 1999–2005 in the publication by Bjerregaard (2006). Photo: Lena Ansebo.

plants to survive on a location after the human cultivation of them have stopped. The following survival strategies have been identified (Andréasson et al. 2013):

- **Invasive growth** (e.g. nettle *Urtica dioica*) is a very efficient way of surviving by out-competing other species by number and life force.
- **Long-lived perennials** (e.g. motherwort *Leonurus cardiaca*) are stable and can in addition during its long life spread seeds for new generations.
- **Long-lived seeds** (e.g. henbane *Hyoscyamus niger*) can lie in the ground for decades or even over a hundred years, and be induced to germinate e.g. when the soil is stirred and the seeds are getting in contact with light and oxygen.
- **Lignoses** (e.g. damson *Prunus domestica ssp. insititia*) are often shrubs that over very long time periods produce new shoots from the same individual, or are long-lived and very hardy trees.
- **Annuals, short-lived perennials** (e.g. hound's tongue *Cynoglossum officinalis*) can survive by producing large amounts of viable seeds and 'move around' in the surroundings of the former cultivation site.

But it is also clear that factors such as environment and human activities influence survival. This is why one population of a species can have survived in one place, but other populations have disappeared on other locations.

Why are they threatened?

CRPs often consist of small populations on isolated places, bound to that particular location, and often in cultural environments with human activities. Change in management practices and intense utilisation can be devastating for the CRPs.

We have concluded, that lack of knowledge about the existence of CRPs is the greatest threat. Spreading awareness is a first step in the protection process (Solberg et al. 2013).

How can we save them?

Conservation steps

1. *Make botanical inventories*, increase knowledge about the plants, inform the caretakers of the historic sites.
2. *Conserve in situ (on location), preferably* . This is a challenge as the locations are often private property. Hence, information in order to understand the value of CRPs is vital.
3. *Conserve ex situ in genebanks* – if populations are threatened or of special interest.

Management advice

- Cooperate with botanists, ethnobotanists, and garden archaeologists in making inventories.
- Inform, involve, and inspire caretakers of the site at an early stage.

Fig 4. Inventory and seed collection by the Danish botanist Bernt Løjtnant and NordGen's Senior scientist Svein Ø. Solberg, at the ruins of Vitskøl Monastery, Denmark. Photo: Lena Ansebo.

- Adapt the management plans – help potential CRPs (with refuge areas, varied intensity of management, etc.).
- Do not introduce plants of the same species from other population sources. They will cross and the original population will be mixed with the new.
- Read our brochure with guidelines on how to conserve CRPs (Andréasson et al. 2013).

CRP work at NordGen

The joint gene bank for the Nordic countries (Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden, (The Nordic Genetic Resource Center – NordGen) has worked with CRPs over the last eight years (2007–2014). A major part of the work has been done in collaboration with the Danish botanist Bernt Løjtnant, who has inventoried a large number of medieval sites in Denmark.

Funds have been received from the Danish authorities (2009–2010), from the Nordic Council of Ministers’ Arctic Program (2011–2013), and from the Danish Nature Agency (2012–2013).

A network of Nordic botanists, garden archaeologists, ethnobotanists, managers of historic sites, and NordGen is established. A workshop in Egilsstaðir, Iceland, in 2012 discussed conservation strategies for CRPs. One conclusion was that first priority should be conservation in situ. The presentations from the conference can be found here: <http://www.nordgen.org/index.php/skand/content/view/full/2107>

A report on NordGen work with arctic CRPs was published 2014 (Persson et al. 2014).

There is a website for the Nordic network for cultural relict plants: <http://nordnetcrp.nordgen.org>

About NordGen

The Nordic Genetic Resource Center (NordGen) is an organisation under the Nordic Council of Ministers, dedicated to conservation and sustainable use of plants, farm animals and forest

trees. Biological diversity is the foundation of human existence and adaptation to constantly changing environmental conditions. NordGen secures biological livelihood of present and future generations.

NordGen is located in Alnarp, Sweden, with the forest and farm animal sections placed in Ås, Norway. NordGen has the operative responsibility for the Svalbard Global Seed Vault.

Read more about NordGen: www.nordgen.org

Fig 5. A brochure aimed at caretakers of historic sites and others interested in CRPs was released in 2013 in Danish and in Swedish (Andréasson et al. 2013). A Finnish version and possibly also an English version is planned if funding can be obtained.

References

Andréasson, Anna; Christiansen, Hans Guldager; Bjerregaard, Tino Hjorth; Ansebo, Lena (2013). *Kulturreliktväxter – Levande forminnen och hur vi bevarar dem*. NordGen

Bjerregaard, Tino Hjorth (2006) Levende fortidsminder på Bornholm 1999–2005. En registrering. *Natur på Bornholm* 4:52–56

Hammershusklippens flora. Danish Nature Agency <http://naturstyrelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/hammershusklippens-flora/> (2015-11-25)

Løjtnant, Bernt; Christiansen, Hans Guldager; Faurholdt, Niels; Prehn, Birger (1995) *In situ*-bevaring af levende fortidsminder. *URT* 4:112–117

Persson, Erik (2014). What's in a name? – Exploring the definition of 'Cultural Relict Plant' in Andréasson, Anna; Jakobsson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Larsson, Inger; Persson, Erik (eds.): *Sources to the history of gardening* SLU pp. 289–299

Persson, Erik; Ansebo, Lena; Solberg, Svein Øivind (2014). Cultural Relict Plants in the Nordic Area in Andréasson, Anna; Jakobsson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Larsson, Inger; Persson, Erik (eds.): *Sources to the history of gardening* SLU pp. 200–313

Solberg, Svein Øivind; Breian, Line; Ansebo, Lena; Persson, Erik (2013). Cultural Relict Plants – a living heritage *J. Nordic Museology* 1:24–35

Solberg, Svein Øivind (ed.) (2014). More than just weeds. *NordGen publication series* 2014:3

Land owners, practitioners and scientists: the need for a transdisciplinary approach to the conservation of cultural relict plants

Historically, a much higher number of species were cultivated than are cultivated today (Viklund 2007; Martinsson and Rydman 2008; Heimdahl 2005; 2010). Plants were central to various aspects of everyday life, being used as food and for medicine, as dyes and fibres, and often had an important role in ornamentation, ceremonies etc. The *Flora Oeconomica* describes the use of a variety of species in mid-eighteenth century Sweden (Aspelin 1979). As a result of the industrial revolution and globalisation of commerce, a lot of the products previously manufactured locally from plants have been substituted by other products. In consequence, many plant species have lost their economic value; other species have value, but not to mainstream culture. In this chapter we highlight the need to link conservation efforts to local knowledge and preservation, and to broadening the type of plants and institutions included in conservation work. Our focus is on *cultural relict plants*, defined as remaining populations of plants once cultivated but not used or maintained any longer (Løjtnant 2006; 2007a; 2007b; Solberg et al. 2013; Persson 2014).

Fig 1. Danish arum (*Arum alpinum* subsp. *danicum*) (top) and Greater celandine (*Chelidonium majus*) with filled flowers (bottom), examples of two potential relict populations, here both growing at a manor in Jylland (Photo SØ Solberg).

Not all such populations are under threat. Some can be invasive; however, in this chapter we focus on weakly naturalized cultural relict plants, and in particular on those that have a possible link to mediaeval cultivation. We will discuss why populations are under threat and prospective collaboration models for the conservation of these. So far cultural relict plants have not been the subject of any official convention or conservation strategy. The very idea of their existence tends to be disregarded, both by natural and cultural scientists. As early as 1988, Birgitta Carlberg wrote about “forgotten plants” in old Swedish gardens (Carlberg 1988). These are plants that could be regarded as a living heritage, but are usually neglected as mere weeds. Subsequently, the Danish botanist Bernt Løjtntant inventoried more than 2600 mediaeval sites in Denmark and listed potential relics from approx. 270 species (Løjtntant 2015a; 2015b). Figure 1 illustrates two species from Løjtntant’s list, which was based on combined knowledge of botany and local history. He claimed that the monasteries were not the only actors to introduce new species into Scandinavia; soldiers, businessmen and travellers also brought plants home.

The scientific basis for distinguishing a potential relict population from more recent populations is weak. Archaeological-botanical studies can provide the basis for a better understanding of past populations (Heimdahl 2005; Karg 2011; Andreasson and Tyler 2014) but not of contemporary populations. While we have to live with uncertainty, our point of departure is the following: Certain plant species tend to be connected to mediaeval cultural locations (Lind 1918; Lange 1966; 1999), and these are worth conserving as a potential constituent of the cultural environment, on a par with monuments, buildings or ruins. In Norway, Per Arvid Åsen (2009; 2015) has inventoried today’s plant populations around old monasteries. On Bornholm, Tino Hjorth Bjerregaard (2014) has inventoried more than a hundred mediaeval locations. The conclusion from these studies corresponds to Bernt Løjtntant’s description: that many cultural relict plant populations are in urgent need of protection.

Why are the populations threatened?

General lack of awareness

As the cultural relict plants are remains from earlier cultivation, they represent no direct value for farmers or gardeners of today. Plant populations can be found close to churches, monasteries, castles, fortresses, manors, farms or mills – or within the urban environment itself. These locations are public areas, owned by the state or the local municipally, or by private landowners or foundations. The owners are not always aware of the plants' potential link to the past. In general, most people do not know of their existence at all. Lack of awareness is a threat, for example at churchyards, where the gardeners wish to present tidy lawns with short grass devoid of “weeds” along any of the stonewalls (Løjtnant 2007b). Practitioners at historical monuments are also rarely aware of the potential importance of these plants. Here, all kinds of vegetation other than a trimmed lawn are regarded as undesirable. Other threats include pollen from modern genotypes of the same species, for example in demonstration gardens at old monasteries (Figure 2).

Fig 2. From Vidsøl in Denmark, where a demonstration garden (left) has been created beside the old monastery ruin (right). Growing among the ruins the rare species; white mullein (*Verbascum lychitis*) is detected. *Verbascum*, but of a modern genotype, grows in the demonstration garden, and may pollinate the potential relict population, thereby destroying its unique nature (Photo SØ Solberg).

Separation in responsibility

One feature that could explain the lack of awareness of cultural relict plants is the clear-cut distinction between natural and cultural heritage authorities. An illustration of the different key concepts used in the following is shown in Figure 3.

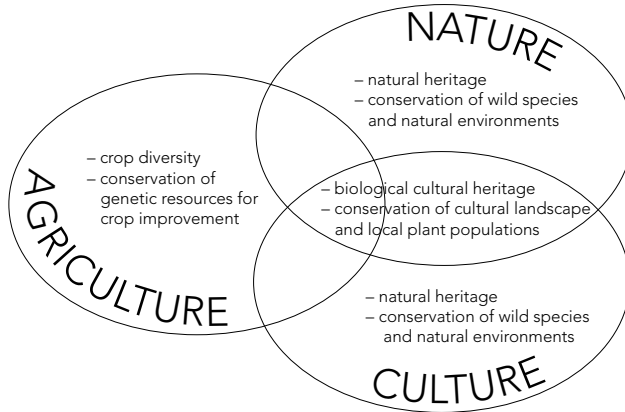

Fig 3. Illustration of key concepts and their relationships.

Natural heritage involves disciplines of the natural sciences, such as conservation biology and ecology. Threatened species are identified, monitored and presented in various lists (red lists) and eco-systems are protected by law (national parks, nature reserves). Conservation is on a species level, but does not address local populations and cultural environments.

Cultural heritage is handled within the disciplines of the cultural sciences (including archaeology and anthropology), where immaterial knowledge and material objects are kept in libraries, archives and museums, or are protected on site. Plants are often overlooked as constituents of the cultural environment.

Agriculture is about food production and conservation programmes related to agriculture are about preserving genotypes for crop improvement. Such genotypes are usually conserved *ex situ* in genebanks.

Leif Gren (2009) of the Swedish National Heritage Board states that safeguarding the cultural environment has been a governmental task for more than four hundred years, while protection of the natural environment is a more recent phenomenon. In the seventeenth and eighteenth century the ideal scientist was a person who could manage as many disciplines as possible. In the early twentieth century, the distinction between cultural and natural expertise was questioned, for example by Sune Ambrosiani, who in 1913 argued for a holistic approach to the conservation of an old graveyard with its vegetation (ibid, page 17).

Norway as an example

In the following we use Norway as an example. Section 20 of the Cultural Heritage Act of 1978, protection of cultural environment, states:

“A cultural environment may be protected by the King in order to preserve its value to cultural history.”

We have tried to trace how this act has been implemented, emphasizing protection of plants as part of a cultural environment. A search for the term “plants (“planter” in Norwegian) on the homepage of the Directorate for Cultural Heritage (2015a) resulted in very few matches – and without exception plants were regarded as something negative and associated with terms such as decaying wood (“råte på treverk”) and overgrown (“gjengroing”), both of which are threats to buildings or their surroundings. On the homepage of the Norwegian Ministry of Climate and the Environment, under the heading “Cultural heritage and cultural environment”, plants are not mentioned at all (Norwegian Ministry of Climate and the Environment 2015); nor are they in a 54-page report from the 40th anniversary of the World Heritage Convention at Røros (Norwegian Ministry of the Environment 2012). One of the aims of the conference was to raise local awareness of the unique value of world heritage. Plants are certainly not regarded as part of such a heritage. Norway has seven world heritage locations, with Røros mining town and its surroundings being one (UNESCO 2015). According to the Di-

rectorate for Cultural Heritage (2015b) mining and agriculture were the foundation for the town's existence ("Gruvedrift og jordbruk var grunnlaget for Røros sin eksistens"). Today, eighty buildings are protected, in addition to an extended area. However, plants around the buildings are not protected.

We were able to detect one interesting example where section 20 of the Cultural Heritage Act (1978) has been implemented in order to protect plants. This is in the conservation of the Sør-Gjæslingan area in Vikna, an abandoned coastal fishing village in Nord-Trøndelag (FOR-2010-10-01-1319 2010). Here, removal of cultural plants is prohibited and any planting must be done using traditional, local plants.

We can continue with Norway as an example: In the fifth national report to the Convention on Biological Diversity (CBD) (Norwegian Ministry of Climate and Environment 2014) the word "plant" is mentioned 79 times, most frequently in relation to protection of threatened natural species, followed by concern for invasive species or escaped garden plants (termed alien organisms). Cultivated plants were mentioned only three times and this was in relation to the target for genetic diversity:

"By 2020, the genetic diversity of cultivated plants and farmed and domesticated animals and of wild relatives, including other socio-economically as well as culturally valuable species, is maintained, and strategies have been developed and implemented for minimizing genetic erosion and safeguarding their genetic diversity".

What we can see here is that the Norwegian report made use of the words from the CBD and that conservation of cultivated plants is linked to their socio-economic value. But in addition the term "culturally valuable species" is included. This was also mentioned in the priority area cultural heritage:

"By 2020, the diversity of habitat types in cultural landscapes will be maintained or restored; this will include safeguarding genetic diversity and important ecological functions and services."

To summarise, we could say that the significance of plants as part of a cultural heritage is recognized, but only poorly, and plants are more or less absent in the protection of cultural environments.

Where are the opportunities?

Cultural landscape

Despite the distinction between cultural and natural heritage, the World Heritage Convention (1972) became the first international legal instrument to recognise and protect cultural landscapes. In Article 1, under cultural heritage and sites, it says that:

“Sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view.”

Cultural landscapes represent the combined works of nature and man. They are illustrative of the evolution of human society and settlement over time, under the influence of the physical constraints or opportunities presented by their natural environment and of successive social, economic and cultural forces, both external and internal. In a Swedish context, Mårten Sjöbeck coined the term *markhistoria* (in Swedish) and pioneered a holistic view of landscapes in which the interdependence between man and nature was observed (Gustavsson 2009). This view was shared by Urban Emanuelsson (2009) who argues for the need to include the whole environment in our way of perceiving the landscape. He draws attention to the fact that “a distinction is still often made between conserving the natural and cultural environments” and emphasizes that “this is an artificial dichotomy that is unfortunately perpetuated by both public authorities and non-profit organizations.” Those wishing to preserve the environment should include the whole landscape.

According to UNESCO’s Operational Guidelines (2008), cultural landscapes fall into three main categories; i) Clearly defined landscapes designed and created intentionally by man, ii)

Organically evolved landscape, and iii) Associative cultural landscape with religious, artistic or cultural associations of natural elements. Organically evolved landscapes are divided into two sub-categories where one is defined as;

“A relict (or fossil) landscape is one in which an evolutionary process came to an end at some time in the past, either abruptly or over a period. Its significant distinguishing features are, however, still visible in material form.”

We can read the cultural relict plants into this – and thus as part of what UNESCO defines as cultural landscape.

Biological cultural heritage

This concept is used, amongst others, by organizations such as the Center for Biological Diversity and the Swedish National Heritage Board (Jönsson 2009). The concept is meant to capture the reciprocal relationship between biological and cultural heritage as well as emphasizing the need for dialogue among both natural and cultural scientists. This is also regarded as important in relation to the preservation of genetic diversity; an example is Bonneuil et al. (2014), who emphasize the need to take into account the complex biological and cultural processes that play a crucial role in maintaining crop diversity. The article looks more closely at the global controversy over the introgression (or not) of transgenes from genetically modified maize into Mexican indigenous maize landraces and emphasizes how in vitro-based DNA-centered knowledge in particular has marginalized other forms of knowledge, and obscured other bio-cultural dimensions that can be regarded as central to the understanding of gene flow and maize diversity. Conservation through use is crucial. Why not apply the same perspective to populations of plants in cultural environments and to cultural relict plants? If this is to be done, there is a need to broaden the concept “use” to also include plants used as a connection to a place’s history, and thus adding value to the place.

The new global strategy for plant conservation under the Convention on Biological Diversity (CBD 2014) takes into account

the knowledge and customs of local people in conservation practices. This is explicitly stated in target 9, where the aim is that:

“70 per cent of the genetic diversity of crops, including their wild relatives and other socio-economically valuable plant species are conserved, while respecting, preserving and maintaining associated indigenous and local knowledge”.

One of the key questions here is what is understood as “socio-economically valuable plant species”; the answers depend on who one asks. The concept Ecosystem services may be useful in this context. Ecosystem services include a range of issues from provisioning services such as crops and livestock to *regulating services*, such as climate, air, soil and water quality. These are values other than a short-term economic output. Genetic resources are recognized as one of the provisions of the ecosystem, as for example shown in the UK National Ecosystem Assessment (UKNEA 2014) but also in a recent report in Norway (Official Norwegian Report 2013). Yet the strict separation between nature and culture can be seen as a fundamental problem in the concept and its measurements and categorizations (for a discussion of this, see Schnegg et al. 2014).

The International Institute for Environment and Development (2014) links bio-cultural heritage to knowledge and practices of local and indigenous peoples and their biological resources: from the genetic varieties of crops they develop to the landscapes they create. The Scandinavian countries were involved in the work with the convention (CBD 1992) from an early point. However, much remains to be done. In Sweden, the Center for Biological Diversity runs a specific programme about local and traditional knowledge and the use of biological diversity (Tunón and Byström 2007). In Norway, a similar national programme was launched in 2011. However, cultural relict plants have not been recognized as part of the programmes in either of the two countries.

Transdisciplinary collaboration

Transdisciplinary collaboration is a necessary prerequisite for the protection of cultural relict plants and bio-cultural heritage.

The US National Academy of Sciences (2005) proposes a broad definition of inter- and transdisciplinary research. Interdisciplinary research is the umbrella term, with transdisciplinary research forming part of a subset:

“Interdisciplinary research is a mode of research by teams or individuals that integrates information, data, techniques, tools, perspectives, concepts, and/or theories from two or more disciplines or bodies of specialized knowledge to advance fundamental understanding or to solve problems whose solutions are beyond the scope of a single discipline or area of research practice.” (p. 188)

This definition indicates that such research integrates knowledge not only from different scientific disciplines, but also from other bodies of specialized or expert knowledge. In addition, the definition highlights how knowledge integration enables the pursuit of particular aims or purposes, notably achieving a fundamental understanding of a given phenomenon or solution of a given problem. According to the Network for Transdisciplinary Research (2015) three features characterize inter- and transdisciplinary research, regardless of the specific definition employed in each case: i) It is a means to an end, that is, it serves a purpose, ii) It is based on validated expertise from various disciplines and/or other bodies of specialized knowledge, and iii) It is integrative, that is, it integrates diverse expertise for a specific purpose.

In Swedish, “*tvärvetenskap*” encompasses multi (mångvetenskap), inter (interdisciplinaritet), and trans (transdisciplinaritet). The collaborations may have different purposes, and can be regarded as the key to addressing grand challenges such as climate change and loss of biodiversity. However, it is important to recognize the time needed and the complex nature of inter- and transdisciplinary collaborations, as well as the importance of trust and respect. One good example of successful inter- and transdisciplinary collaborations related to local and also bio-cultural knowledge is for example the British charity

Common Ground, founded in 1983. Common Ground “explores the relationship between nature and culture through music, sculpture, poetry, film, markets, photography, architecture, gardening, publishing and pamphleteering” (Common Ground 2015). Common Ground advocates for:

“Letting people define for themselves what is special about a place, and what matters about it”.

Common Ground projects such as Parish Maps are all about “creating community expression of values” and “beginning to assert ideas for involvement”. The Common Ground projects are very influential within community and arts development; the projects’ strengths are also relevant to natural history. Another participatory project is Biotagging Manchester (Nold et al. 2011) where different groups were engaged in discovering and mapping the wildlife of Manchester in new ways. While contributing to new knowledge of particular areas and also engaging people in the care and appreciation of these areas, such projects redefine the understanding of expertise and draw attention to the diversity of representations and knowledges that are reflected in the natural and urban world.

In Norway, the Natural History Museum in Oslo (2015) is currently working with a project on the Viking Garden. A Viking garden reconstruction has been created, where visitors can experience aspects of the Viking age. The choice of species included in the garden is based on archaeological findings, such as the plant remains excavated from the Oseberg Viking Ship. Events, such as markets, plant dyeing, carving of soapstone, and other activities showcase the importance of nature.

New ideas and new technology

New ways of collaboration may be a way of addressing such conundrums. There is a variety of collaboration among scientific expertise and amateur and lay expertise (see for example Ellis and Waterton 2004; 2005). In Germany, the Museum für Naturkunde (2015) is running citizen science projects; their

homepage offers resources on how to involve ordinary people in research and conservation. There is considerable potential in collaborating across disciplines and including “lay expertise”. Annually more than five hundred publications are made by members of “Hembygdsrörelsen” in Sweden; several of these include aspects of bio-cultural heritage (Hallberg 2009). Today, information technology has made information easily accessible. The Swedish Species Information Centre (Artdatabanken 2015) keeps information on species and habitats. Since 1987, people have been involved in registering and monitoring populations. Using new technology, such information can easily be downloaded – but also uploaded. Ordinary people can take part in the monitoring of plant populations, resulting in considerable savings to the public purse. Scientists and lay experts need a shared platform. A successful example of the latter is the Danish website Fugleognatur (2015), a collaborative project between the Natural History Museum in Aarhus and Thomas Eske Holm, a biologist and researcher at University of Aarhus. The website uses web 2.0 technologies to enable the public to log their observations of the natural world and thus contribute to information about the identification and distribution of species and of biodiversity, but also to write and share photos and articles. The main focus is not necessarily to get people into the museum, but to get the public outdoors out and engaged in collecting and observing nature, creating involvement and commitment to their own and society’s knowledge of Danish nature. The results of the data collections are channelled back to the museum in the form of exhibits, photos and collection.

Conclusion

In different ways, the examples given in this article can serve as inspiration for what can be done for a group of plants that have been neglected by both natural and cultural conventions and that are falling between institutions and disciplines. Through a common platform people can get involved in inventing, sharing and producing local knowledge on plants and their environments. Awareness is pivotal. Landowners, practitioners and scientists

can work together, for example on plants surrounding a church. People with knowledge on plant species can draw up inventories, the vicar and local church board can discuss the value of such plants and the gardener can participate in the process and manage the surroundings accordingly. Also, the users of the church and the graveyard should be involved in the process. The plants must be regarded as parts of the place's identity and uniqueness – thus adding value to the place and its connection to local history (Figure 4).

Fig 4. From a churchyard in Cambridge, UK where naturalized plants are given sufficient space to make a difference (Photo SØ Solberg).

References

Andreasson, Anna; Tyler, Torbjörn (2014) "Kultur och trädgårdsväxter i herbarier, bibliotek och arkiv: källor till introduktions och odlingshistoria i Norden." i Andreasson, Anna; Gräslund, Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger; Persson, Erik (red.). Sources to the History of Gardening: Four Interdisciplinary Seminars 2010–2013, Arranged By the Nordic Network for the Archaeology and Archaeobotany of Gardening (NTAA), SLU Rapport 2014: 25, 161–169.

Artdatabanken (2015) The Swedish Species Information Centre. <<http://www.artdatabanken.se/>> (Accessed 4 November 2015)

Aspelin, Elias (1799 orig. 1749) "Flora oeconomica eller hushållsnyttan af de i Sverige wildt växande örter. Under Carl Linnæi inseende uti akademiskt prof, år 1748 på latin, och nu på modersålet utgiifwen af Elias Aspelin". Bokförlaget Rediviva, Stockholm.

Bjerregaard, Tino Hjorth (2014) "Registrering og bevaring af Levende fortidsminder på Bornholm." i Andreasson, Anna; Gräslund, Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger and Persson, Erik (Eds). Sources to the History of Gardening: Four Interdisciplinary Seminars 2010–2013, Arranged By the Nordic Network for the Archaeology and Archaeobotany of Gardening (NTAA), SLU Rapport 2014: 25, 329–337

Bonneuil, Christophe; Foyer, Jean; Wynne, Brian (2014) Genetic fallout in bio-cultural landscapes: Molecular imperialism and cultural politics of (not) seeing transgens in Mexico. *Social studies of science* (published online 15 October 2014, DOI 10.1177/ 0306312714548258).

Carlberg, Birgitta (1988) "Gömda växter I glömda trädgårdar". Wahlström & Widstrand, Stockholm.

CBD (1992) Convention on biological diversity. United Nations. <<https://www.cbd.int/history/>> (Accessed 31 August 2015).

CBD (2014). Updated Global Strategy for Plant Conservation 2011–2020. <<http://www.cbd.int/gspc>> (Accessed 16 February 2014).

Common Ground (2015). Parish Maps, <<http://commonground.org.uk/projects/parish-maps/>> (Accessed 10 November 2015).

Cultural Heritage Act (1978) Act of 9 June 1978 No.50 concerning the cultural heritage <<https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/cultural-heritage-act/id173106/>> (Accessed 10 August 2015).

Directorate for Cultural Heritage (2015a) Riksantikvaren <<http://www.riksantikvaren.no/en/>> (Accessed 1 September 2015).

Directorate for Cultural Heritage (2015b) Røros bergstad og Circumferensen. <<http://www.riksantikvaren.no/Tema/Verdensarv/Roeros-bergstad-og-Circumferensen/>> (Accessed 1 November 2015).

Ellis, Rebecca; Waterton, Claire (2005) Caught between the cartographic and the ethnographic imagination: the whereabouts of amateurs, professionals and nature in knowing biodiversity. *Environment and Planning D: Society and Space* 25: 673–693.

Emmanuelson, Urban (2009) “The rural landscapes of Europe – How man has shaped European nature”, Formas, Stockholm.

FOR-2010-10-01-1319 (2010) Forskrift om fredning av Sør-Gjøslingen kulturmiljø, Vikna kommune, Nord-Trøndelag: <<https://lovdata.no/dokument/MV/forskrift/2010-10-01-1319>> (Accessed 5 January 2015).

Fugleognatur (2015) Fugleognatur.dk – Danmarks Nationale Artsportal, <<http://www.fugleognatur.dk>> (Accessed 10 November 2015)

Gren, Leif (2009) ”Kulturmiljövård och naturvård under hundra år – med gemensamma rötter.” i Tunón, Håkan (red.), *Kunskap, föreställningar, natursyn, hållbar utveckling: om mötet mellan myndigheter, lokalsamhällen och traditionella värderingar*. CBM:s skriftserie Naptek, Centrum för biologiskt mångfald, Uppsala, 16–19.

Gustavsson, Karin (2009) ”Naturen som kultur. Mårten Sjöbeck och bondens landskap”. In: Tunón, H. (Ed.) *Kunskap, föreställning, natursyn, hållbar utveckling: Om mötet mellan myndigheter, lokalsamhällen och traditionella värderingar*. CBM:s skriftserie 32. Naptek, Centrum för biologiskt mångfald, Uppsala, 20–27.

Hallberg, Viktoria (2009) En vårdande rörelse. *Bioverse* Nr 4. 2009.

Heimdahl, Jens (2005) *Urbanised Nature in the Past: Site formation and Environmental Development in Two Swedish Towns AD 1200–1800*. Stockholms universitet.

Heimdahl, Jens (2010) Barbariska trädgårdsmästare. Nya perspektiv på hortikulturen i Sverige fram till 1200-talets slut. *Fornvännen* 2010, Nr. 4: 265–280.

International Institute for Environment and Development (2014). *Biocultural Heritage*. Available online at <<http://biocultural.iiied.org/>> (Accessed 12 May 2014).

Jönsson, Bosse (2009) Att arbeta med biologisk kulturarv. *Biodiverse* Nr. 3 2009: 4–5.

Karg, Sabine (2011) “Food from gardens in Northern Europe – Archaeobotanical and written records dated to the mediaeval period and early modern times» i Bakels, C.; Fennema, K.; Out, W. A. and Vermeeren C. (red.). *Van Planten en Slakken – of Plants and Snails*. Festschrift for Wim Kuijper. Leiden, Sidestone, 115–125.

Lange, Johan (1966) *Lad urtene gro*, Tidsskriftet SKALK, No. 2, 29–30.

Lange Johan (1999) *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark-indtil midten af 1900-tallet*. DSR Forlag, Frederiksberg.

Official Norwegian Reports (2013) Natural benefits – on the values of ecosystem services. NOU 2013: 10. <<http://www.regjeringen.no/nb/dep/kld/dok/nou-er/2013/nou-2013-10.html?id=734440>> (Accessed 10 January 2015).

Lind, Jens (1918) Om lægeplanter i danske klosterhaver og klosterbøger. Henrik Koppels Forlag, København.

Løjtnant, Bernt (2006) Registrering af græskirkegårde i Danmark. Fra Kvangård til Humlekule Nr. 36: 21–45.

Løjtnant, Bernt (2007a) Levende levn. Tidsskriftet SKALK, Nr. 4: 11–15.

Løjtnant, Bernt (2007b) Kirkens grønne guide. Gejrfuglen (Østjysk Biologisk Forening) 43 (3): 1–16.

Løjtnant, Bernt (2015a) “Artsliste reliktpanter Danmark” i Solberg, Svein Ø. (red.) Cultural relict plants - with Bernt Løjtnant’s list of species and inventories in Denmark. Nordic Genetic Resource Center, Alnarp, 5–6.

Løjtnant, Bernt (2015b) ”Præsentation af 2500 reliktpantefund fra 100 danske middelalder-lokaliteter” i Solberg, Svein Ø. (red.) Cultural relict plants – with Bernt Løjtnant’s list of species and inventories in Denmark. Nordic Genetic Resource Center, Alnarp, 7–61.

Martinsson, Karin and Rydman, Svengunnar (2008). Blomboken Bilder ur Olof Rüdbecks stora botaniska verk. Prisma, Stockholm.

Museum für Naturkunde (2015) Publikationen und Ressourcen. <<http://www.buergerschaftenwissen.de/citizen-science/ressourcen>> (Accessed 17 November 2015).

Natural History Museum in Oslo (2015) The Viking Garden. <<http://www.nhm.uio.no/english/visiting/botanical-garden/the-viking-garden/>> (Accessed 17 November 2015).

Network for Transdisciplinary Research (2015) Plurality of definitions, <<http://www.transdisciplinarity.ch/e/Transdisciplinarity/TRdefinitions>> (Accessed 17 November 2015).

Nold, Christian; Tweddle, John; Ellis, Rebecca; Wynne, Brian (2011) Biotagging Manchester: Interdisciplinary Exploration of Biodiversity, LEONARDO 44 (1): 66–67.

Norwegian Ministry of the Environment (2012) Living with World Heritage, Conference Report. Røros, 13-16 May 2012: <<https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/living-with-world-heritage/id706831/>> (Accessed 4 November 2015).

Norwegian Ministry of Climate and Environment 2014. Norway’s Fifth National Report to the Convention on Biological Diversity. Norwegian Ministry of Climate and Environment, Oslo. <<https://www.regjeringen.no/en/dokumenter/Norways-fifth-national-report-to-the-Convention-on-Biological-Diversity/id765239/>> (Accessed 3 November 2015).

Norwegian Ministry of Climate and Environment (2015) Department of Cultural Heritage and Cultural Environments: <<http://www.regjeringen.no/en/dep/md>> (Accessed 6 January 2015).

Persson, Erik (2014) "What's in a name? Exploring the definition of Cultural Relict Plant" i Andreasson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Jakobsson, Anna; Larsson, Inger and Persson, Erik (red.). Sources to the History of Gardening: Four Interdisciplinary Seminars 2010–2013, Arranged By the Nordic Network for the Archaeology and Archaeobotany of Gardening (NTAA), SLU Rapport 2014: 25, 289–299.

Solberg, Svein Øivind; Breian, Line, Ansebo, Lena; Persson, Erik (2013) Cultural relict plants – a living heritage. *Nordic Museology* No 1: 24–35

Schnegg, Michael; Rieprich, Robin; Pröpper, Michael (2014) Culture, Nature, and the Valuation of Ecosystem Services in Northern Namibia. *Ecology and Society* 19 (4): 26.

Tunón, Håkan; Byström, Marie (2007) Naptek – Nationella programmet för lokal och traditionell kunskap relaterad till bevarande och hållbart nyttjande av biologisk mångfald. Årsrapport 2006, Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.

UKNEA, 2014. The UK National Ecosystem Assessment: Synthesis of the Key Findings. UNEP-WCMC, LWEC, UK. ISBN: 978-92-807-3394-5.

UNESCO's Operational Guidelines (2008) Cultural Landscapes. <<http://whc.unesco.org/en/culturallandscape/#2>> (Accessed 17 November 2015).

UNESCO (2015) Cultural Landscapes, <<http://whc.unesco.org/en/cultural-landscape/#2>> (Accessed 17 November 2015).

US National Academy of Sciences (2005) Facilitating Interdisciplinary Research. National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, Institute of Medicine, The National Academies Press, Washington.

Viklund, Karin (2007) "Sweden and the Hanse – archaeobotanical aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in mediaeval times in Sweden" i Karg, Sabine (red.) Mediaeval food traditions in northern Europe. *Studies in Archaeology & History* 12, Köpenhamn, National museum, 119–137.

World Heritage Convention (1972). The World Heritage Convention <<http://whc.unesco.org/en/convention/>> (Accessed 31 August 2015).

Åsen, Per A. (2009) "Plants of possible monastic origin, growing in the past or present, at mediaeval monastery grounds in Norway" i Morel, J.P. Mercuri, A. M. (red.) Plants and Culture: seeds of the cultural heritage of Europe, Edipuglia, 227–238. <<http://www.plantsculture.unimore.it/book/22%20Asen.pdf>> (Accessed 12 December 2013).

Åsen, Per A. (2015) Norske klosterplanter – levende kulturminner fra middelalderen. Arendal: Friluftsførelaget.

Avenboksgången och trädgården vid Araslövs herrgård

– ett bortglömt grönt kulturarv

Inledning

Vid herrgården Araslöv i nordöstra Skåne finns en park, ungefär 160x80 meter i omfång, bestående av en avenboksgång och en klunga träd som i denna artikel benämns trädgård. Hela området benämns park förutom när direkta hänvisningar diskuteras då begreppet trädgård används. Trädklunga med nummer 85–147 benämns alltid *trädgård* med bindestreck.

2014 sökte ägarna till herrgården, familjen Ryd, bidrag för att kunna upprätta en vård- och underhållsplan över parken. Anledningen till detta var att arboristen Chris White ansåg att flera av träden var en säkerhetsrisk. I närheten av herrgården ligger Araslövs kyrka där bröllop hålls maj–september varje år. När undertecknad kom ut till parken kunde det snabbt konstateras att den är sällsynt jämfört med andra parker.

Regionmuseet fick i uppdrag av ägaren att upprätta en vårdplan för parken. I vårdplanen samlas kunskap från arborist, biolog och kulturgeograf. Ett tvärvetenskapligt förhållningssätt var avgörande för att kunna uppnå ett fullgott resultat. En arborist måste vara med i projektet eftersom träden utgör en säkerhetsrisk. En biolog måste också vara delaktig eftersom ungefär hälften av träden är upptagna i trädportalen¹. Slutligen måste kulturhistorisk kompetens också beaktas då parken är ett resultat av hur människan använt sig av naturen för att skapa kultur. Resultatet blir ett

¹Trädportalen är en samlingsplats för information om skyddsvärda träd. Se tradportalen.se

Fig 1. Träd-gården vid Araslöv.
Foto: Patrik Olsson.

Fig 2. Araslövs herrgård enligt Rålamb's målning från 1780-talet.
Källa: KB, Rålamb'ska samlingen, Araslöv, 178?. Obs att norr är till vänster i bilden, trädgården i förgrunden är sålunda i väster.

samlat dokument där hänsyn tas till såväl parkens kulturhistoria, trädens biologiska mångfald samt säkerhetsaspekter.

Artikeln kommer att redovisa såväl tillvägagångssätt, metod som resultat av studien. Förhoppningen är att kunna visa hur viktigt det är att tvärvetenskapligt analysera och diskutera möjliga åtgärder i en park (Se Olsson; Jakobsson 2015 för en tidigare version av denna artikel). I den här föreliggande versionen finns mer information om framförallt biologisk mångfald.

Byggnadshistoria

En park kan inte analyseras och värderas ensamt i landskapet utan dess utformning behöver en kontext varav den viktigaste oftast är huvudbyggnaden på gården. Efter att ha bränts ned av danskarna 31 juli 1678 uppfördes ett nytt corps-de-logi 1685. Denna var uppförd av trä i två våningar med två symmetriska trapporn. Till byggnadsbeståndet hörde två fria flyglar. 1807 revs den gamla huvudbyggnaden och en ny uppfördes (von Schwerin 1934). Denna byggdes i en våning för att 1833 byggas om till två våningar och 1846–48 byggdes den till med en tredje våning (Stjernswärd 1967). Hembygdsforskaren Pehr Johnsson skriver dock att huvudbyggnaden fick två våningar direkt för att sedan byggas till med en tredje våning (Johnsson 1925).

Trädgårdshistoria

En av Sveriges historiskt mest kända trädgårdsarkitekter, Nicodemus Tessin d.y. menade att eftersom klimatet var annorlunda i Sverige jämfört med Europa så var det viktigt att arbeta med uttryck som höll sin prakt året om. Träd planterade i alléer var därmed att föredra istället för kontinentens blomsterprakt. Tessin menade vidare att de fem viktigaste förutsättningarna för en välmående trädgård var: Sundhet, fruktbar jord, vatten, utsikt över vatten och bekvämlighet (Stritzke 2001). En kombination av praktik och estetik således. Landskapsarkitekten Klaus Stritzke anför att trädhöjd i förhållande till huvudbyggnad var av största vikt under såväl 1600- som 1700-talet. Anledningen till detta var Tessins argument om fri sikt över landskapet. Planterade alléer fick inte skära av utsikten över landskapet från första våningen det vill säga från paradvåningen. Detta innebar sålunda att träd i närheten

av en herrgård beskars regelbundet. Stritzke menade vidare att det ursprungliga snittet därmed behövde läggas cirka 1,5 till 2 meter lägre än fönsterbröstningens nivå för att tillåta den årliga tillväxten (Stritzke 2001). Träden beskars sålunda årligen. Samtliga parametrar i stycket ovan stämmer väl in på Araslövs herrgård.

2006 skrev landskapsingenjören Patricia Vinkka ett förtjänstfullt arbete om lövgångens historia och framtid med utgångspunkt från lövgångarna vid Skabersjös och Vrams Gunnarstorps gods. Dessa planterades i mitten av 1700-talet med trädslaget avenbok. Förutom omnämnda två identifierade Vinkka avenboksgångar även vid Araslöv, Fredriksdal, Pålsjö slott, Rydsgård, Skillinge samt vid Augerums herrgård i Blekinge (Vinkka 2006). Säkerligen finns ytterligare någon varvid en kort avenboksgång vid Karsholms gods är ett exempel.

Av allt att döma har det vid Araslöv funnits såväl frukträdgård som stilträdgård med anor sedan åtminstone 1600-talet. Enligt ett syneprotokoll över gården från 1690, fanns två trädgårdar, ”en i öster och en i väster” (Johnsson 1925). Anders Sigfrid Rålamb's målning över Araslöv från 1780-talet visar i förgrunden stilträdgården i väster och bakom huset, mot sjön, sannolikt den frukträdgård som syneprotokollet avser. Ljunggren skriver att en gammal frukträdgård finns öster om huvudbyggnaden, ”...i modern stil ordnad” och vidare att trädgården är ”anlagd i gammal fransk stil”(Ljunggren 1852–63). Ljunggren nämner också ”afvenboks-bersåer” och de (obs plural) beskrivs som ”stora täta”. Begreppet berså är i sammanhanget intressant. Ordet kommer, liksom många andra trädgårdstermer, från det franska språkets *berceau* med betydelsen vagga eller lövsal. Under medeltiden förstods en berså vara detsamma som en lövgång eller spaljerad lövsal. Vid Araslöv är det sannolikt denna betydelse av ordet som Ljunggren menar. Dagens betydelse av berså, såsom en nästan sluten cirkel där man satt och drack kaffe och åt småkakor inne i cirkeln skyddad från vinden genom bersåns gröna vägg, kom i mitten av 1800-talet och slog igenom under 1800-talets andra hälft (Dunér & Dunér 2004, Vinkka 2006). Faktum är att i parken vid Araslöv finns sju avenboksträd som skulle kunna vara en rest av en rund berså.

Angående Rålamb's målning skall man vara medveten om att den trädgård och struktur som avbildas, inte helt säkert är densamma som dagens. Förändringar över tid har sannolikt skett i samband med 1800-talets restaureringar, särskilt huvudbyggnadens tredje våning. Byggnad, trädgård och landskap sågs ju som en enhet. Utifrån Vinkkas rapport är det dock inte omöjligt att avenboksgången vid Araslöv planterades under 1700-talet, det vill säga

Fig 3. Parkens utbredning 1855. Kartan indikerar att parken redan kan ha utvidgats fram till infartsvägen. Källa: KrA, Topografiska kårens/Generalstabens topografiska avdelnings kartor, 52c, Topografiska kårens fältkoncept. Bladet Kristianstad 1855–60.

Fig 4. Häradsekonomska kartan från 1926–34 visar även hur gångsystemet utvecklats under åren.

Fig 5. Inmätning av trädslag på 1792 års lantmäterikarta över Araslövs herrgård. Källa: Lms, Araslöv nr 1–2, ägoutbyte, akt K30-2:1.

ungefär samma tid som de andra i Skåne. Huruvida avenboksgången vid Araslöv var tänkt att se ut som ett valv är oklart även om det sannolikt varit så. Inmätningen av träd visar att det som i texten anges som avenboksgången idag inte bara består av avenbok. Utifrån att övervägande delen av träden är avenbok och att avenboksgångar varit en karaktäristisk del i herrgårdsparken, har vi utgått från att trädslaget från början enbart varit avenbok och att det under 1800-talet kompletterats med andra trädslag. Ett undantag kan vara lönnarna längst i norr. Dessa kan från början ha ingått i en yttre trädkrans som löpt runt hela parken. Vid kyrkan finns också några gamla åldersstigna kandelaberlönnar. Ett annat undantag kan vara almarna med tanke på deras kraftiga stamomfång. Med träd-gård avses övriga träd. I den södra delen av träd-gården återfinns ett antal avenbokar med en bersåliknande struktur.

Lantmäterikartan från 1792 visar parkens utbredning men inte dess innehåll. Det som dock kan konstateras är att utifrån dagens inmätta träd har den södra stenvallen tagits bort och avenboksgången har förlängts. Skånska rekognosceringskartan från 1812–20 visar byggnadernas placering och struktur efter första ombyggnadsfasen 1807. Parken är tydligt indelad i fyra kvarter. Runt hela anläggningen ser det ut som att träd är planterade med en grusgång direkt innanför trädraden. Promenadgångar syns även inne i parken som ett kors eller plus. Den nedre kartbilden har dagens träd inlagda. När man lägger in de inmätta träden på kartan syns tydligt hur avenboksgången överlappar centralaxeln i nord-sydlig riktning. Mittaxeln i väst-östlig riktning saknar idag helt träd i den västra delen medan den östra delen fortfarande innehåller flera träd.

Enligt kartmaterialet har detta skett redan under 1800-talet eftersom Topografiska kartan från 1855–60 visar en utvidgad park.

Naturvärden

Det aktuella området i parken innehåller 148 träd. Det finns flest individer av trädslaget avenbok (75) följt av skogslönn (34), alm (24), ask (9) och lind (4). Eftersom en övervägande del av träden i parken är över 100 år och regelbundet har beskurits, har de idag en struktur lämplig för ett mycket stort antal arter.

Inom ramarna för denna vård- och underhållsplan har de biologiska värdena i Araslövs park inventerats översiktligt. De kulturpräglade och ålderstigna träden skapar en stor beskuggad yta under sig. Förutom vårlökar och andra tidiga kärlväxter, som har god tillgång till ljus före lövsprickning, finns det få blommande växter. Skuggan dämpar även förekomsten av solgynnade lavar och mossor på träden men gynnar arter som tål fukt och skugga. Parken lockar till sig fåglar och smådjur som ekorre och smågnagare men dess högre biologiska värden bör huvudsakligen vara kopplade till arter som är knutna till ihåligheter, död ved, vedlevande svampar och mulm inuti träden, såsom fladdermöss, vedinsekter och andra nedbrytare. Ihåligheterna har bildats som en följd av de beskärningar som utförts under tidigare skeden.

Inmätning och GIS

Under 2014 genomfördes en inmätning av träden i parken av arkeolog Johan Dahlé och kulturgeograf Patrik Olsson. Inmätningen utfördes manuellt med måttband. Träden hade dessförinnan tilldelats varsitt individuellt nummer av arboristen Chris White som därefter gjort en inventering av träden och noterat trädslag, vitalitet, hamlingsintervall, etc. Dessa data har förts in i en excelfil. Efter inmätning och skapandet av excelfil lades uppgifterna in av landskapsvetaren David Fredriksson i ArcGis 10.0.

Resultat

Resultaten kommer att redovisas ur tre olika enskilda aspekter, trädvård, kulturarv och biologisk mångfald. Utifrån dessa resultat

Fig 6 och 7. Skånska rekognosceringskartan från 1812–20 visar hur parken såg ut under 1810-talet. Detta är den äldsta bilden som relativt tydligt visar parkens omfattning och utformning. Källa: KrA, Topografiska kårens/Generalstabens topografiska avdelnings kartor, 52c, Skånska rekognosceringskartan, blad Vi.Ö.201, 1812–1820.

kommer åtgärdsförslag att presenteras. Åtgärdsförslagen är en sammanvägning av de olika resultaten.

Trädvård

Träden i Araslövs park kan inte ses som enskilda individer med tanke på säkerhetsaspekter. Träden bildar tillsammans en enda stor krona och en obalans i kronan vid till exempel nedtagning av några träd i en del av parken, påverkar även de andra träden. På grund av att den kontinuerliga beskärningen av träden upphörde för 50 år sedan finns en mycket stor risk för att grenar knäcks utan framtida beskärning.

Under senare år har allt fler trädskjdomar upptäckts i landet. Ask, ek, kastanj, bok och alm är några av de drabbade trädslagen. Almsjukan är känd sedan början av 1900-talet medan askskottsjukan dök upp under början av 2000-talet. Läget är nu så pass allvarligt för de båda trädslagen att både alm och ask är hotade sett ur ett nationellt perspektiv. Därför har de klassats som sårbara arter på Artdatabankens rödlista från 2010. Almar och askar vid Araslöv är också smittade. Trädskjdomarna medför ett bekymmer för parken vid Araslöv eftersom man generellt idag inte rekommenderar plantering av alm och ask. Almar och askar i parken bör därför ersättas med annat trädslag.

Kulturarv

Av allt att döma är avenboksgången ovanlig och träd-gården mycket sällsynt. Utifrån Vinkkas uppsats och egen erfarenhet finns det minst tio kända avenboksgångar i södra Sverige.

Fig 8. Äldre vykort som visar huvudbyggnaden med de tre våningsplanen. Fotot är från ett odaterat vykort. Det enda som kan sägas är att vykortet är äldre än 1968–69 eftersom under dessa år togs den tredje våningen från 1846–48 bort.

Fler liknande träd-gårdar är inte kända. Ett stort ansvar ligger på den som äger parken, de som upprättar dokument om parken, den eller de som beslutar om åtgärder i parken. Arbetet med parken bör ske med hänsyn till intentionerna i Florensdokumentet, båda tagits fram av ICOMOS (International Convention on Monuments and Sites) och IFLA (International Federation of Landscape Architects). Florensdeklarationen handlar om bevarande och restaurering av parker och trädgårdar.

Parken anlades under 1700-talet eller under 1800-talets första hälft i samband med huvudbyggnadens ombyggnad. En tydlig park finns utritad på skånska rekognosceringskartan från 1810-talet och om man utgår från denna återstår ungefär halva ytan. Här inom återfinns en avenboksgång som än idag har en tydlig känsla av avenboksgång. Gången har längdmässigt expanderat i söder till herrgårdens infartsväg. Avenboksgången var från början mittaxel i nord-sydlig riktning. Sannolikt så har den från början bestått av ett trädslag, avenbok. Det kan dock inte uteslutas att almarna ingått då de är mycket kraftiga. Även några av de andra trädslagen som finns representerade i gången är kraftiga och därmed av hög ålder. Av allt att döma har det skett kompletterande planteringar under 1800-talet med andra trädslag förutom avenbok. Några träd är dock rotskott eller frösådda och har därmed aldrig med avsikt planterats utan vuxit upp spontant. Formmässigt har den sannolikt tillåtits växa upp till cirka fyra meter varpå den beskars årligen. Denna beskärning har genomförts i samverkan med övriga träd i parken och med tanke på önskemålet om fri sikt från huvudbyggnadens paradgård. Arboristens inventering av träden visar att ett stort antal av träden även varit beskurna på cirka fem meters höjd. Detta tolkar vi som att trädkronan en gång släpptes iväg från hamlingspunkten på fyra meters höjd och när man återigen ville hålla ned gren- och lövmassan beskars träden något högre än föregående beskärningspunkt.

Enligt uppgift från nuvarande ägaren Inga-Britt Ryd så skulle trädens lövmassa hållas nere med syftet att kunna se ut över sina domäner, se ut över landskapet utan att några hinder, såsom stora friväxande träd, bröt ögats siktlinje. Detta innebar att träden

beskars regelbundet för att inte överstiga en viss höjd. Genom att trädens höjd begränsades skapades inte bara ett grönt tak utan framförallt ett grönt golv. Ägaren Wrangel af Adinal kunde då se ut över ett landskap som såg ut som en skotsk hed, det vill säga det gröna böljande lövhavet från de beskurna träden. Detta sätt att kontinuerligt beskära träden stämmer väl överens med Stritzkes teorier om trädhöjd i förhållande till huvudbyggnaden. Det som gör parken vid Araslöv anmärkningsvärd är att bruket att beskära träden fortsatte in på 1900-talet emedan det upphörde vid de flesta andra herrgårdar redan under 1800-talet. Enligt arboristen Chris White så har träden sannolikt kontinuerligt beskurits minst fram till 1950-talet.

Syftet var vidare att kunna promenera i parkens gångar och konversera. Det faktum att Ljunggren nämner avenboksbersåer indikerar att de avenbokar som idag finns i parken har lång kontinuitet. Det faktum att han skriver om avenboksbersåer i plural tyder även på att det har funnits fler än den enda som är kvar idag.

Biologisk mångfald

Avenboksgången uppfyller de kriterier som Miljöbalken anger för biotopskyddsområdet allé eftersom den innehåller fler än fem lövträd som har planterats i en dubbel rad längs en väg. Sannolikt finns det fladdermöss i parken. Artskyddsförordningen gäller då eftersom alla fladdermöss är fridlysta.

En stor andel av träden i parken har kvaliteter som även uppfyller Naturvårdsverkets kriterier för att klassas som särskilt skyddsvärda träd, vilket är ett enkelt sätt att konstatera att träden är värdefulla för andra arter. 74 av träden i Araslövs park är registrerade som särskilt skyddsvärda i trädportalen. De särskilt skyddsvärda träden ingår i Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd – Mål och åtgärder 2012–2016. De träd som registrerades som särskilt skyddsvärda är inlagda och sökbara i trädportalen (www.tradportalen.se).

Åtgärdsförslag

Som nämnts ovan är åtgärdsförslagen en sammanvägning av trädvård, kulturarv och biologisk mångfald.

I vårt förslag utgår vi från dagens landskap – inte gårdagens. Såväl park som omgivning har förändrats genom åren. Ett återskapande av en originalpark är därmed inte möjlig, rimlig eller eftersträvansvärd.

Med hänsyn till fåglar och fladdermöss bör de föreslagna åtgärderna nedan inte genomföras under april till och med september då det är häckningssäsong för fåglar och yngelperiod för fladdermöss. De föreslagna beskärningsåtgärderna kommer att innebära en stor förändring av betingelserna i miljön, framförallt gällande ljusinsläpp. Det ökade ljusinsläppet som kan nå fram till trädstammar och markvegetation blir en återgång till tidigare tillstånd. När ljusinsläppet ökar gynnas värmekrävande arter.

Små insatser som rör död ved gynnar många arter. Ta därför vara på död ved som skall tas bort och starta en så kallad faunadepå i parkens närhet, förslagsvis i betesmarken mellan parken och golfbanan väster om parken. Placera gärna grövre trädstammar och grenar i ett solbelyst läge och låt naturen sköta resten. Faunadepåer är ett enkelt sätt att göra en naturvårdande insats. Den är till gagn för många vedlevande insekter under lång tid och kan även gynna lavar, mossor och vissa vedlevande svampar. Några stående döda träd kan med fördel sparas i parken. Förutom biologisk mångfaldaspekten kan de döda träden också ge parken en förstärkt känsla av ålderdomlighet och karaktär.

Lika angeläget som det är att ta hand om äldre träd, lika viktigt är det att planera för nya. Mest gynnsamt ur ett naturvårdsperspektiv är att se till att det alltid finns träd i olika åldrar på fastigheten så att långa åldersglapp undviks och att variationen av träslag är stor.

Parken har beskrivits och analyserats som en helhet men för enkelhetens skull har vi valt att dela upp anläggningen i två delar, avenboksgången och trädgården i åtgärdsförslagen nedan.

Avenboksgången

Det är positivt om hela sträckan i avenboksgången kan återskapas. Undantag är förlängningen av mittaxeln i öst-västlig riktning där det även fortsättningsvis bör vara en lucka vilket det

sannolikt varit även förr. Ett annat undantag är längst i norr. Här finns några grova lönnar och mellan lönnarna och den avenbok som står närmast söder om lönnarna finns en mindre lucka. Denna lucka skall också beaktas eftersom det kan ha funnits en gång runt hela parken enligt skånska rekognosceringskartan.

Vårt förslag blir att fälla de almar som står längst söderut i allén. Samtliga almar är döda och relativt kraftiga. Några av dem har mycket karaktär varvid någon eller några av almarna kan behållas som högstubbar på någon eller några meters höjd. Detta kan också gynna faunan liksom att träden även kan fungera som spridningskorridor. Vilken eller vilka almar som sparas kan bestämmas av arborist och markägare. En preliminär diskussion har redan hållits på plats och enighet rådde om åtgärdsförslaget. Efter det att almarna är fällda föreslår vi en återplantering med avenbok på samma plats som almarna stått. Fällningen av almarna kommer att innebära ett ökat ljusinsläpp vilket är positivt för värmegynnade arter.

Vi föreslår också en nyplantering av avenbok såväl söder som norr om de avverkade almarna för att avenboksgången på sikt skall kunna bli komplett. När det gäller planteringsavståndet mellan de nya träden finns inget äldre mått att med säkerhet utgå ifrån. Avståndet får avgöras i samspråk mellan arborist och markägare.

Avenboksgången i söder beskärs strax ovan senaste beskärningsnittet vilket blir ungefär på fem meters höjd.

Avenboksgången i norr får stå orörd. Avenbokarna i denna del är sannolikt äldre, kanske planterade på 1700-talet och inger en särskild känsla av lång levnad. Utifrån säkerhetsaspekter kan det bli aktuellt att hägna ifrån alternativt informera om att man beträder denna del av avenboksgången på egen risk. Almar och askar som är döda eller visar tydliga tecken på sjukdom fälls eller kapas till högstubbar. Lika viktigt som avverkning och beskärning är förnyelse genom plantering. I den norra delen genomförs all återplantering och nyplantering med trädslaget avenbok i befintliga luckor och i luckor som uppstår efter eventuell fällning av almar och askar. Arborist avgör lämplighet i att plantera utifrån de nya trädens behov av ljus, vatten och syre.

Fig 9. Sträckan med de döda almarna i avenboksallén.
Foto: Patrik Olsson 2014.

Fig 10. Avenboksalléns norra del.
Denna sträcka är mer intakt.
Förslaget blir här att låta träden stå kvar utan beskärning.
Foto: Patrik Olsson 2014.

Fig 11. De gamla lönnarna vid kyrkan. S E Norren 1959.
Källa: Europeana.eu

Anledningen till skillnad i åtgärdsförslag mellan den norra delen och den södra är en bedömning att träden i söder är något yngre och något mer tåliga varvid en restaureringsbeskränning är att rekommendera. Genom att beskära ovan den senaste lagda beskärningen försvinner inga historiska spår på själva träden.

Träd-gården

Här föreslås en restaureringsbeskränning av samtliga träd på cirka fem meters höjd, strax ovanför det senast utförda beskärningsnittet. Syftet med detta är att visa hur parken var tänkt att se ut och hävdas. Beskränningen sker också utifrån säkerhetsaspekter – träden täcker idag ett stort område i parken där grenarnas belastning med åren blivit större. Håligheter värdefulla för den biologiska mångfalden kan bibehållas. Almar och askar som är döda eller visar tydliga tecken på sjukdom fälls eller kapas till högstubbar. I dagsläget föreslås ingen nyplantering men detta kan bli aktuellt på längre sikt. Vidare föreslår vi efter den initiala beskärningen att träden därefter beskärs kontinuerligt med två års intervall. En utvärdering bör göras efter fem år.

Referenser

- Dunér Sten & Dunér Katarina, 2004, *Den gyllene trädgården. Trädgårds-konstens idé- och kulturhistoria. Från Adam till Örtagård*. Stockholm
- Johnsson, Pär, 1925, Areslöf. Ur en Göingegårds historia.
- Ljunggren, Gustaf, 1852–63, Skånska herrgårdar. Tecknade af Fr. Richardt, beskrifna af Gustaf Ljunggren, Bd 1–6, 2 vol. Lund.
- Olsson, Patrik; Jakobsson, Åsa (2015) *Avenboksgången och trädgården vid Araslövs herrgård – ett bortglömt grönt kulturarv* Regionmuseet i Kristianstad Rapportserie 2015:002
- Von Schwerin, Hans Hugold, 1934, Skånska herrgårdar efter Roskildefreden. En konsthistorisk undersökning av den Skånska herrgårdarsarkitekturens utveckling efter provinsens övergång till Sverige och fram till det nittonde seklets inbrott, Lund.
- Stjernswärd, Brita, 1967, ”Carl Fredrik Sundvalls projekt till Araslövs huvudbyggnad 1790”, *Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok* 1967.
- Stritzke, Klaus, 2001, ”Beskräningshöjder under 1700-talet i svenska parker”, *Lustgården* 2001.
- Vinkka Patricia, 2006, *Lövångens historia och framtid – en studie av Skabersjöes och Vrams Gunnarstorps lövångar*. Institutionen för Landskaps- och trädgårds-teknik, Alnarp.

Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar – kulturresevat och byggnadsminnen som laboratorium för park- och trädgårdsvård

Inledning

Kunskapen om skötsel av det hortikulturella kulturarvet är i allmänhet låg inom kulturmiljövården. Det finns behov av bättre kunskapsunderlag och erfarenhetsutbyte kring antikvariska ställningstaganden och tryggnad av de historiska trädgårdarnas och parkernas kulturvärden. Projektet ”Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar” handlar om att dokumentera och utveckla bra trädgårdsmästarpraktiker för det hortikulturella ”gröna” kulturarvet. Projektet ska bidra till att kunskapen om vård av historiska parker och trädgårdar ökar och resulterar i användbara kunskapsunderlag för kulturmiljövårdens aktörer och allmänheten.

Projektets syfte och mål

Projektet *Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar* drivs av Hantverkslaboratoriet vid Göteborgs universitet i samarbete med Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsernas kulturmiljöenheter. Projektets syfte är att stärka och samordna trädgårdsverksamheterna vid kulturresevat och byggnadsminnen och visa på hur dessa kan användas som laboratorium för att utveckla goda skötselmetoder för det hortikulturella kulturarvet i Sverige. Projektet ska resultera i praktiskt

För att få fram tydliga ränder i gruset på Millesgården används en robust stålkratta med extra tyngd på. Foto: Tina Westerlund, sep 2016.

användbara kunskapsunderlag och främja informationsspridning och erfarenhetsutbyte kring skötsel av historiska parker och trädgårdar generellt, med utgångspunkt i erfarenheter och dokumenterade försök från kulturresevat och byggnadsminnen. Projektet behandlar hantverksmässig skötsel av några utvalda skötselområden som är vanligt förekommande i dessa miljöer. Projektet svarar också mot intentionerna med POM (Programmet för Odlad Mångfald) som drivs av SLU, och kan stärka det förestående arbetet med att integrera POMs identifierade och insamlade växtmaterial i historiska trädgårdsmiljöer. Utvecklande

skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar är en fortsättning och utvidgning av projektet Rekonstruerande skötsel med lie på Gunnebo Slott som genomfördes av Joakim Seiler under 2012 (Seiler 2016).

Identifiering av behov och problem

Under 2014 inventerades behov och problem för att forma projektet för högsta möjliga nytta för kulturmiljövården. En referensgrupp med företrädare från länsstyrelsernas kulturmiljöenheter samt Riksantikvarieämbetet har bildats för att koppla projektet till kulturmiljövårdens trädgårdsobjekt och processer. Dialog har också förts inom nätverket Trädgårdsmästare i historiska miljöer och Society of Swedish Public Parks and Gardens (SSPPG). De fokusområden som har identifierats är följande:

Skötsel av grusgångar

Mycket arbetstid och stora kostnader är kopplade till park- och trädgårdsanläggningarnas ogräsbekämpning. Här finns möjlighet att undersöka och jämföra historisk anläggningsteknik och olika ekologiska ogräsbekämpningsmetoder. Det finns också behov av utveckling av historiskt relevanta grusytor för att hantera de ökande regnmängderna. Vi vill undersöka hur anläggningens ytvatten kan hanteras, och hur väl dräneringen fungerar. Vi vill pröva historisk anläggningsteknik vad gäller slitlager och bindemedel för att kunna värdera metodens ändamålsenlighet i jämförelse med moderna parkvägar. Grusfraktioner och vägbombering är andra frågor som skall undersökas.

Skötsel av häckar

Ett annat fokusområde är hantverksmässig anläggning och skötsel av häckar i historiska parker och trädgårdar. Här finns behov av erfarenhetsutbyte och kunskapsunderlag kring art- och sortval för olika typer av anläggningar, beskärningstekniker, sårytor, estetik, ljudmiljö, historiska redskap och historiska tillvägagångssätt. Exempel på tillämpning är anläggning av lövgång, hantverksmässig skötsel av buxbomshäckar, lindboskéer och avenbokshäckar, samt utveckling av metoder för högkvalitativ

häck- och formklippning. Redskapens betydelse för resultatet är en viktig aspekt.

Skötsel av prydnadsplanteringar

De blommande prydnadsplanteringarna har genom tiderna varit trädgårdsmästarens stolthet. Prydnader i form av rabatter, urnor eller blommande växter i trädgårdens naturlika delar har haft stor effekt i den publika anläggningen som välkomnande och intresseväckande element. Idag inhandlas dessa växter i regel som färdiga produkter. Variationen av dessa trädgårdselement rationaliseras ofta bort på grund av att de anses vara alltför skötselkrävande. Detta ger en negativ spiral. Avsaknad av blommande växter minskar den biologiska mångfalden i trädgården och även den publika attraktiviteten. Kunskapen att föröka växter och anlägga rabatter upprätthålls endast på ett fåtal platser och den kulturhistoriska grunden i växtval och arrangemang är idag mycket svag. Hur kan denna viktiga del av trädgårdsmästeriet i någon mån återföras till den enskilda anläggningen och den enskilde trädgårdsmästaren? Det här insatsområdet ska producera praktisk vägledning för att återskapa och utveckla den historiskt relevanta prydnadsplanteringen i en samtida kontext.

Skötsel av fruktträd

Kunskapen om fruktträd är generellt sett stor, med en omfattande tidigare forskning och ett näringsinriktat utvecklingsarbete. Fruktträden är en viktig del av det biologiska kulturarvet, som strategiskt har uppmärksammats inom ramen för Programmet för odlad mångfald (POM), och även tidigare genom upprättande av klonarkiv på en rad platser i landet. Trots detta upplever många trädgårdsmästare och förvaltare av byggnadsminnen och kulturresevat, samt även klonarkiv, problem i hur de ska sköta och utveckla gamla och nya fruktträdgårdar. Problemen berör och utgör ett hot mot det biologiska kulturarvet. Kunskapen kring fruktträdsskötsel behöver tas in och bearbetas i det kulturvårdande sammanhanget och förmedlas som praktisk vägledning i hur äldre fruktträdgårdar skall vårdas på rätt sätt och hur nya fruktträd ska få en god etablering och uppbyggnad.

Skötsel av gräsytor

En stor kostnadspost i historiska parker och trädgårdar är skötseln av gräsytor. Detta görs idag vanligtvis med maskinella redskap som gräsklippare och trimrar. Gräsklipparen uppfanns kring 1830 och blev allmänt spridd under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal. Skötsel av gräsmattor baserade sig således på andra redskap, bland annat lie. Dessa metoder för grässkötsel är dock dåligt kända vilket gör det svårt att yttra sig om vad som är historiskt trovärdigt. Här finns möjligheter att prova och utvärdera alternativa grässkötselmetoder och jämföra med konventionella metoder. Eftersom många historiska park- och trädgårdsanläggningar lever på en besöksnäring kan det vara intressant att fördjupa kunskapen kring besökarens upplevelser kopplade till val av skötselmetoder. (Seiler 2016)

Hantverksmässig skötsel som upplevelsevärde

En viktig aspekt av projektet *Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar* är relationen mellan kulturhistoriska egenskaper i fysiska trädgårdsrummet, och de upplevelser som trädgårdsmästarens arbete kan erbjuda. Traditionell hantverksmässig skötsel påverkar den historiska anläggningen, dels i upplevelsen av de hantverksmässigt präglade egenskaperna i markmaterial, växter och formbyggnad, dels i upplevelsen av det hantverksmässiga utövandet.

I projektet kopplas det materiella och det immateriella kulturarvet samman, och en viktig fråga är hur kunskapen i skötselarbetet kan kommuniceras till besökaren. Den bärande idén är att trädgårdsarbetet inte bara är eller kan vara ett medel för att upprätthålla en kulturhistorisk miljö, utan också ett upplevelse- och kunskapsbaserat besöksmål i sig.

Projektet *Utvecklande skötsel i kulturhistoriskt värdefulla parker och trädgårdar* pågår till och med år 2017.

Under projektet har omfattande skötsel försök genomförts under tre års tid i sex historiska trädgårdar i Sverige (Gunnebo slott, Julita Gård, Fredriksdals Friluftsmuseum, Stabergs Bergsmans-

gård, Mårbacka Minnesgård och Tycho Brahe-museets trädgård på Ven). Vidare har tre konferenser och 13 olika workshops och seminarier arrangerats för trädgårdsmästare på olika platser i landet. Under dessa träffar har professionella aktörer, tagit del av aktuell forskning, utbytt erfarenheter om god praktik och arbetat tillsammans med metodutveckling. De frågeställningar och resultat som kommit fram har även presenterats och diskuterats med andra yrkesgrupper som arbetar inom förvaltning och vård i kulturresevat och byggnadsminnen. Några aktiviteter och presentationer har riktats till studenter som utbildar sig till trädgårdsmästare, men även till allmänheten. Projektet har också resulterat i ett antal rapporter av handboks-karaktär samt vetenskapliga artiklar. Dessa finns tillgängliga med öppen access (se referenslista).

Referenser

Almevik, Gunnar (red.) (2017). *Hantverksvetenskap*. Göteborg: Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet. Tillgänglig på Internet: <http://hdl.handle.net/2077/52386>

Holmqvist, Klara & Seiler, Joakim (2017). *Skötsel av historiska trädgårdar: gräsmattor*. Riksantikvarieämbetet; Hantverkslaboratoriet. Tillgänglig på Internet: <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/11613>

Rapporten finns både som PDF på Riksantikvarieämbetets hemsida och går att beställa i tryck (Print on demand). Den går också att beställa genom Hantverkslaboratoriet <https://craftlab.gu.se/kunskapsbank/publikationer>.

Nyman-Nilsson, Maria, Utter, Sara & Seiler, Joakim (2018). *Skötsel av historiska trädgårdar: klippta lövbärande häckar*. Riksantikvarieämbetet; Hantverkslaboratoriet. Tillgänglig på Internet: <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/12058>

Rapporten finns både som PDF på Riksantikvarieämbetets hemsida och går att beställa i tryck (Print on demand). Den går också att beställa genom Hantverkslaboratoriet <https://craftlab.gu.se/kunskapsbank/publikationer>.

Seiler, Joakim (2018) Historic Lawn Management Regimes – Gardeners skills in lawn care at Gunnebo house and gardens, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 75/2018, s. 8–25

Seiler, Joakim & Lundberg, Daniel (2018). *Skötsel av historiska trädgårdar: grusgångar*. Riksantikvarieämbetet; Hantverkslaboratoriet. Tillgänglig på Internet: <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/12112>

Rapporten finns både som PDF på Riksantikvarieämbetets hemsida och går att beställa i tryck (Print on demand). Den går också att beställa genom Hantverkslaboratoriet <https://craftlab.gu.se/kunskapsbank/publikationer>.

Drömmen om den historiskt korrekta gräsmattan

Rekonstruerande skötsel med lie på Gunnebo Slott

Inledning

I Mölndal ligger en av Sveriges främsta 1700-talsanläggningar, herrgården Gunnebo med sina trädgårdar, restaurang, lantgård och butik. I denna artikel sammanfattas resultaten av ett projekt som genomfördes 2012 med målet att visa upp anläggningen så som den kan ha sett sig vid slutet av 1700-talet i enlighet med stadsarkitekten Carl Wilhelm Carlbergs intentioner. Vi vet med säkerhet att gräsytorna inte sköttes med gräsklippare, trimmer eller slätterbalk, men hur kan grässkötseln ha gått till på 1700-talet? Vilka redskap användes? Vilken hantverksskicklighet krävdes, hur lång tid tog det, och hur blev resultatet?

Projektet genomfördes med stöd av Hantverkslaboratoriet i samarbete med Gunnebo Slott och Trädgårdar. Undersökningen bestod av två delar: En historisk studie av gräsmatteskötsel och ett jämförande hantverksförsök. Den historiska studien syftade till att genom historisk litteratur och analys av bilder ta reda på hur skötseln av paradgräsmattorna på Gunnebo slott kan ha gått till. Tyngdpunkten i studien utgjordes av praktiska försök i gräsmatteslätter med lie och endast en liten del var inriktad på litteratur och arkivstudier. Hantverksförsöket innehöll en jämförelse mellan gräsmatteslätter med lie, enligt det resultat som gavs i den historiska studien, och gräsklippning med motordriven rotorklippare samt handdriven cylinderklippare. De egenskaper

Fig 1. Gunnebo slott och norra formella trädgården. Foto: Lina Ikse

som studerades och utvärderades var personlig skicklighet, tidsåtgång samt upplevelsemässiga kvalitéter kopplade till de olika redskapen och skötselmetoderna. Avslutningsvis diskuterades vilka skötselmetoder som är möjliga och rimliga i en anläggning som Gunnebo slott.

Gunnebo slott och trädgårdar som kulturarv

Gunnebo byggdes som sommarbostad åt köpmannen John Hall och hans familj. Hall lät Carlberg planera anläggningen och utföra samtliga ritningar, från översiktsplaner och fasader till inredningsdetaljer, möbler och utsmyckningar i trädgårdarna. Det bevarade ritningsmaterialet har legat till grund för de omfattande restaureringar och rekonstruktioner som ägaren Mölndals stad genomfört i olika omgångar sedan 1949 och framåt. De senaste tjugo åren har särskilt fokus legat på att återskapa de formella trädgårdarna, anlägga köksträdgårdarna och rekonstruera de kringliggande byggnaderna, tjänstefolksbostaden, drivhuset och de två fristående flygelbyggnaderna. Hantverk har varit en central del och fungerat som en sammanhållande länk i samtliga återuppbyggnadsprojekt. Även i den dagliga driften är övning och lärande av historiska hantverk en medveten inriktning. Anläggningens personal, samt praktikanter och lärlingar kan genom detta förhållningssätt utveckla ett professionellt historiskt hantverkskunnande. Ledorden för verksamheten vid Gunnebo är historisk trovärdighet, förstklassigt hantverk och hållbar utveckling. I den nuvarande förvaltningen av Gunnebo har lie kommit att bli ett allt viktigare redskap som en manifestation av Gunnebos vision. Sedan 2005 används lien återigen för ängsslätter på Gunnebo. Lien används inte av pittoreska skäl utan för att den utifrån förvaltningsmålen är ändamålsenlig.

Trädgård förutsätter kontinuerlig skötsel. Grunden för det hortikulturella kulturarvet är förvaltning av förändring, ett arbete med skötsel som hela tiden hanterar och styr förändringsprocesser i enlighet med en specifik trädgårds skötseltraditioner eller skötselregim (Flinck 2013). Det betyder att skötselmetoderna skall ligga i linje med de historiska förutsättningarna och bidra till historisk trovärdighet i ett föränderligt kulturarv.

Det hortikulturella kulturarvet kan sägas bestå av tre delar: de strukturskapande elementen (trädgårdens arkitektur), det biologiska kulturarvet i form av levande växter som formats genom mänsklig påverkan och det immateriella kulturarvet i form av trädgårdsmästarens kunskaper och handlingar. Dessa tre områden är produkter av varandra och på så sätt intimt förbundna. Gräsmattan är ett betydelsefullt strukturskapande element men dess aspekt som biologiskt och immateriellt kulturarv är förbisett.

Gräsmattor på Gunnebo

Denna undersökning har uteslutande handlat om paradgräsmattorna som är belägna norr, öster och söder om huvudbyggnaden. De är avgränsade mot bruksgräsmattorna med gångar, staket, murar eller häckar. Utanför bruksgräsmattorna tar äng och trädbärande äng vid, men på sina ställen når äng och trädbärande äng ända fram till formella trädgården.¹

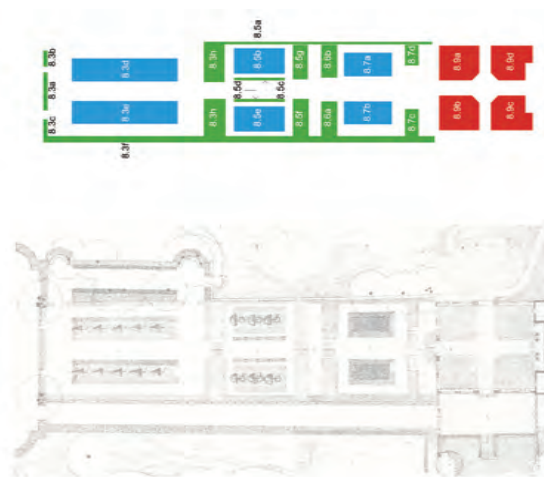

Fig 2. Placering och typ av paradgräsmatta i norra formella trädgården har här lagts in på Walter Bauers uppmättningsritning från 1949.

¹ **Paradgräsmatta**, på engelska fine lawn, är inte tänkt att gå på eller vistas på utan är ett prydnadselement. Den skall vara välskött och kräver en intensiv skötsel. De historiska paradgräsmattorna på Gunnebo ser inte ut som normala paradgräsmattor eftersom de bär redskapsspår från en historisk skötselregim med historiska redskap.

Bruksgräsmatta, på engelska utility lawn, är ämnad för olika typer av aktiviteter såsom att gå på, bollspel, picknick, lek etc. Bruksgräsmattan är mindre intensivt skött än paradgräsmattan.

Utsnitt av tabell med uppgifter om area och typ av paradgräsmatta

littera	golv	list	smycke	kommentar
8.3a		1.8m ²		
8.3b		1.8m ²		
8.3c		1.8m ²		
8.3d	115m ²			minus15 m ² för trädspelar ²
8.3e	115 m ²			minus15 m ² för trädspelar ²
8.				
8.9a			58m ²	
8.9b			58m ²	

Paradgräsmattorna i formella trädgården har form av kvadrater, ovaler, rektanglar, och lister. De är utsmyckade med dekorativa element såsom träd, rabatter eller stensocklar med gjutjärnsurnor som antingen är centralt placerade på gräsmattorna eller i hörnen. De flesta gräsmattorna, kanske samtliga i norra formella trädgården, skall vara infattade av kalkstensfriser. Det framgår av originalritningen av arkitekten Carlberg. Stenfriserna skulle förhöja upplevelsen av gräsmattorna, men idag är inga gräsmattor infattade av friser. Generellt kan sägas att gräsmattorna innehåller mycket mossa, olika örter och vad som i allmänhet betraktas som ogräs i moderna gräsmattor.

Paradgräsmattorna kan delas in i tre undergrupper: golv, lister och smycken. Placering och typ har lagts in på Walter Bauers uppmättningsritning från 1949 över formella trädgården. Blå färg betecknar golv, d.v.s. när gräsytan ingår i trädgårdens uppbyggnad som en central hortikulturell byggnadsdel. Gräs, grus och några mindre stensatta ytor utgör trädgårdsrummens golv och är helt avgörande för den rumsliga eller kompositionsmässiga strukturen. Golven är grundelement. De skall enligt äldre ritningar innehålla dekorativa element i centrum eller i hörnen. Lister är markerade med rött. Deras funktion är att bilda övergångar mellan trädgårdens olika rum, delar eller nivåer. Listerna är sammanhållande och avgränsande. Det är smala remsor av gräs som för det mesta ramar in. Listerna löper inte genom trädgårdens rum utan runt dem som avslutande element.

² Trädspelar är den ofta runda eller kvadratiska yta under ett träd närmast stammen som hålls fri från vegetation. Ofta utgörs den av jord eller täckbark.

På andra terrassen i norra stilträdgården ligger dock gräslisten (8.5) mitt i trädgårdsrummet. Listerna är idag i de flesta fall tomma men på Carlbergs originalritningar innehåller de ofta häckar, träd eller urnor. Den tredje typen av paradgräsyta är smycken. De mindre och formstarka gräsmattorna kan ses som smycken eller dekorativa element i sig själva i trädgården. De skall egentligen inte bära utsmyckning enligt originalritningarna.

Historisk gräskötsel

Gräsklipparen utvecklades i slutet på 1820-talet av engelsmannen Edwin Beard Budding. Genom att vara en effektiv arbetsbesparare blev klipparen snabbt det dominerade redskapet för skötsel av gräsmattor (Fort 2008). Flera bilder av Gunnebo från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal visar människor i landskapet och trädgården med lie.

Denna studie har sin upprinnelse i boken *The Garden* av Julia S. Berrall (1967), där både bilder och texter ger upplysningar om gräskötsel innan gräsklipparen uppfanns. Gräsmattorna utvecklades under 16- och 1700-talen i England, först genom att ett boule-liknande spel blev omtyckt vilket krävde släta och välskötta gräsytor och senare under 1700-talet genom att de

Fig 3. Lieslätter på paradgräsmatta på en brant slänt i södra formella trädgården, Gunnebo Slott.

estetiska idealen krävde allt större gräsytor (Berrall 1967 s. 379). "Eighteenth-century gardeners developed much more extensive lawn areas and maintained their beauty through the constant use of the scythe and the roller" (Berrall 1967 s. 379).

I boken *The Garden* beskrivs gräsmattorna som Englands främsta bidrag inom trädgårdskonsten. Under Tudor-eran skars grästorv från betade ängar och användes i trädgårdarna. Vid anläggandet begagnades en så kallad "turf beater" som man använde för att klappa eller slå grästorvorna på plats. Redskapet var av trä med en flat undersida.

En äldre trädgårdslära på svenska som innehåller uppgifter om gräs är Andre Mollets *Lustgård*. Här kan vi utläsa att gräsytan var ett viktigt dekorativt trädgårdselement. Gräset skulle avhuggas

Fig 4. Daniel Lundberg vältrar paradgräsmatta på Gunnebo. Lägga märke till ränderna som bildar redskapets spår på objektet. Om vältingen (the roller) ger Berrall följande uppgifter: "The occasional use of a heavy roller, after rain will tend to smooth over inequalities in the ground, The surface should be kept as smooth as possible", (Berrall 1967 s. 380). "To free the surface of worm casts etc., it is common practice to roll the previous evening as much as may be mown the next day", (Berrall 1967 s. 381).

varje vecka eller vältas med sten- eller trävält. Gräsytan fick gärna innehålla låga blomster. De gräsytor som det handlar om här är vad jag kan förstå inte stora gräsmattor utan små formstarka gräslister som en del av formträdgårdens parterrinnehåll. Mollet talar också om rabatter med torv (gräs). Det säger något om gräsytorernas beskaffenhet (Mollet 1652 s. 171).

Trädgårdsmästaren Anders Lundström skriver i sin Handbok i Trädgårdsskötsel nästan tvåhundra år senare bland annat om gräsets höjd. Han rekommenderar att gräset för svenska förhållanden får växa tills det blir 4–5 tum (cirka 10–12 cm). Gräsets höjd har vid mina mätningar på Gunnebo 2012 varit 5–7 cm efter 14 dagar och efter tre veckors tillväxt 8–12 cm. Enligt Lundström rekommenderas slåtter var 14 dag i England (Lundström 1833

Fig 5. Sopning av gräsmatta med björkkvast. Ett av de historiska redskap som prövats i denna studie.

s. 128). I en senare upplaga ändrar han sin rekommendation till 14 dagars intervall även för svenska förhållanden. (Lundström 1852 ss. 380–382) Om sopningen skriver han: ”Så snart gräsroten blifvit stadgad, bör man med en styf qvast sopa gräsplanen; detta bör ske minst en gång i veckan; derigenom hålles jorden ren, så att hvarken mossa eller annat ogräs kan intränga sig; sjelfva gräset blifver äfven derigenom tätt och fint, samt bibehåller alltid ett ungt och lifligt utseende” (Lundström 1852 s. 382).

Hantverksförsök

Jämförande studie

Ett syfte med hantverksförsöken har varit att pröva de historiska redskap och skötselregimer som den historiska studien gav. Jag använder här begreppet skötselregimer och med det avses alla skötselaktiviteter som genomförs under en säsong på till exempel en paradgräsmatta. Vidare har jag velat jämföra historiska skötseltekniker med moderna skötseltekniker på våra paradgräsmattor. Följande tre skötseltekniker prövades:

1. Klippning en gång i veckan med självgående maskindriven rotorklippare. Maskinen som användes var Klippo Pro 19 SH med mulchfunktion, (d.v.s. att gräsklipparen inte samlar upp det klippta gräset utan finfördelar det och sprider det som en gödsling på gräsmattan). Motorn som är från Honda är ren och tyst. Klipparen är miljömärkt med Svanen (enl. kategori C1). Klippbredden är: 48 cm.
2. Slätter med lie en gång i veckan. Liebladet som användes var ett ganska långt blad utvecklat för finslätter av det österrikiska märket Fux. Lien bar namnet 85 2010, 85 angav bladets längd i centimeter och 2010 året då lien utvecklades av företaget. 85 2010 hade en väldigt plan profil som ämnade sig bra för slätter på helt jämn mark då man vill slå vegetationen riktigt kort. Orvet var ett danskt träorv från Orebo med justerbara knaggår.
3. Klippning med handdriven cylinderklippare av märket Klippo Free.

Skicklighetens betydelse

Att slå gräsmattor med lie omfattar en betydande skicklighetsaspekt. Utövarens skicklighet avgör i hög utsträckning resultatet. Det här är, enligt Gunnar Almevik också en grundläggande utmaning i hantverksvetenskaplig forskning. ”Den kanske största utmaningen för hantverk som vetenskap är att upprätthålla relationen mellan teori och praktik. De praktiska färdigheterna är intimt sammanvävda med teorierna och helt nödvändiga för att nå vetenskaplighet” (Almevik et al. 2014 s. 21).

Till stöd för övning i liehantverket erhöles hjälp av Mats Rosengren som är egenföretagare inom landskapsvård med omfattande

Fig 6. Lieslåtter av paradgräsmatta på östra parterren, Gunnebo Slott.

erfarenhet av arbete med lie i ängsmark. Min slåtterteknik var vid försökets start ganska bra men jag var inte så bra på att vässa liens egg vilket gjorde att jag kompenserade med muskelstyrka. Under studien blev min teknik bättre och jag fick ett visst rutinkunnande men långt ifrån den långa erfarenhet som man kan anta att slåtterkarlar eller trädgårdsmästare hade förr. Därför kan resultatet av studien bara ses som en indikation.

Dokumentation

Arbetet har dokumenterats på olika sätt. Alla insatser har förts in i ett *aktivitetsdiagram*, med en lodrät axel för tid och en horisontell axel med undersökningens olika aktiviteter. Denna dokumentation redovisar översiktligt vad som gjorts under hela projektet. *Dagboken* har varit en värdefull grunddokumentation. Smartphone har använts tillsammans med *pulsmätare* för att lagra data kring min puls vid de olika skötselaktiviteterna. Förutom vanliga fotografier har även rörliga bilder använts. *Filmen* har den fördelen att procedurer och processer kan dokumenteras i sitt hela förlopp till skillnad från stillbild. Aktiviteten fångas och kan i någon mån sparas och återupplevas. Film är ett bra redskap för att studera sitt eget utövande.

Resultat och slutsatser

Skillnader från ängsslåtter

Slåtter av en paradgräsmatta skiljer sig från ängsslåtter. Gräset är kort även före slåttern vilket gör att det inte utvecklats den styvhet som fullt utvuxna gräs har gjort. Gräset ger inte samma motvikt mot liebladet. Därför är det särskilt viktigt att eggen är vass och att liens jordläggningsvinkel är riktig, d.v.s. att eggen är horisontell och inte riktad svagt uppåt såsom vid ängsslåtter. Slåttertidpunkten är också av stor betydelse och gräset bör helst vara daggfuktigt. Om gräsmatteslåttern sker vid torr väderlek fungerar växtsafterna på liebladets undersida som en broms vilket försvårar arbetet. Att underlaget är jämnt är avgörande för gräsmatteslåtter av hög kvalitet. Ett långt lieblad är en fördel, eftersom det vilar på marken och ger stöd och stabilitet i rörelserna.

Tidsåtgång

Med utgångspunkt från den historiska studien har följande moment och tider tagits som utgångspunkt i det jämförande hantverksförsöket: *gräsmatteslätter* 300 m²/tim, *sopning* 240 m²/tim och *vältning* 432 m²/tim. Detta ger tidsåtgången 97m²/tim exklusive tid för att knacka lien samt ställtiderna. Resultaten från klippning med gräsklippare ger följande tidsuppgifter: handdriven cylinderklippare: 330 m²/tim, motordriven självgående rotorklippare: 630 m²/tim.

Nedan följer hantverksförsök med olika skötselregimer. Försöken är utförda på en paradgräsmatta om 100 m² och säsongen antas vara 6 månader.

	Sopning	Vältning	Räfsning plasträfsa	Slätter	Summa tid
Hantverksförsök 1 (Enl. Lundström efter 1852)	10 tim/ säsong	2,8 tim/ säsong		6 tim/ säsong	18 tim 48 min
Hantverksförsök 2 (Historisk modifierad)			4 tim 9 min	5 tim/ säsong	9 tim 9 min
Hantverksförsök 3 (Handdriven cylinder-klippare)					7 tim 28 min
Hantverksförsök 4 (Motordriven rotorklippare)					3 tim 48 min
Hantverksförsök 5 (Historisk före 1852)	10 tim/ säsong	1 tim 37 min/ säsong		2 tim 20 min	13 tim 57 min
Hantverksförsök 6 (Historisk modifierad)	2 tim 55 min/ säsong	1 tim 37 min		2 tim 20 min/ säsong	6 tim 52 min

Tabell 1. En historisk skötselregim enligt Lundström (1852) med sopning en gång per vecka, slätter varannan vecka och vältning varannan vecka (*Hantverksförsök 1*). En historiskt inspirerad skötselregim såsom den genomfördes på Gunnebo 2012 (*Hantverksförsök 2*) och omfattar räfsning med plasträfsa en gång per vecka och slätter en gång per vecka. Tiderna inkluderar inte knackning av lien (skärpning av eggen). *Hantverksförsök 3* avser en skötselregimen med handdriven cylinderklippare en gång per vecka. Tidsåtgången för motordriven rotorklippare redovisas i *Hantverksförsök 4*. I *Hantverksförsök 5* visas tiderna för en historisk skötselregim före mitten av 1800-talet (Lundström 1833 s 128) som troligen omfattade ett intervall på tre veckor. Här sopas gräsmattorna en gång per vecka och välts och slås med lie sju gånger per säsong. Ett enklare alternativ är sopning endast för att samla gräset vid slättern vilket presenteras i *Hantverksförsök 6*.

Kommentarer och slutsatser

För att se dessa data som relevanta för andra sammanhang bör säsongen förlängas med två veckor i början (där vi avstod från slåtter för att genomföra växtinventering) samt med en månad i slutet av säsongen då vi avstod på grund av blöta förhållanden. Det skulle ge 21 slåttertillfällen mellan 1 maj och 22 september.

Den gräsmatteslåtter som genomfördes 2012 bygger på våra föreställningar om en skötselintervall med slåtter en gång per vecka. Den historiska undersökningen antyder en historisk skötselintervall som var tre veckor, före tiden kring 1800-talets mitt (då cylindergräsklipparen inte förekom) och därefter varannan vecka (Lundström 1833 s. 128; Lundström 1852 ss. 380–382). Den källa som motsäger detta är Mollet som talar om att gräset måste ”*afhuggas alle veckor eller wältas*” (Mollet 1652 s. 171). För att rekonstruera skötseln av en 1700-talsgräsmatta skulle det alltså krävas sju tillfällen med gräsmatteslåtter per säsong. En modifierad skötselregim enligt Hantverksförsök 6 (tabell 1) (enligt Lundström 1833) vilket troligen var 1700-talets skötselintervall är det minst tidskrävande skötselalternativet för Gunnebo Slott eftersom Hantverksförsök 4 (tabell 1) inte är ett realistiskt alternativ på grund av branta slänter i trädgården. Hantverksförsök 6 (tabell 1) stämmer troligen med 1700-talets skötselintervaller för vält och gräsmatteslåtter men inte för sopning. Detta sista hantverksförsök kan vara realistiskt om hantverksskickligheten inom gräsmatteslåtter är hög hos personalen.

Utseendemässigt resultat

För att tillfredsställa en modern blick och föreställning om hur en paradgräsmatta skall se ut fordras moderna skötselredskap. Vi har vant oss vid de motordrivna redskapens spår och lärt oss uppskatta den kortklippta homogena gräsmattan. De moderna redskapen ger raka ränder över gräsmattorna och fungerar bäst vid torr väderlek.

Kanske hade man liknande estetiska preferenser för en korthållen gräsmatta under 1700-talet, men redskapen att uppnå dessa ideal var andra än idag och spåren ter sig annorlunda. En gräsmatta som har en skötselregim där sopning med björkkvast görs 24 gånger, gräsmatteslätter sju gånger och vältning sju gånger per säsong såg inte ut som dagens paradgräsmattor där man har uppemot 48 klipptillfällen samt en lång rad andra skötselmoment. Den historiska gräsmattan hade andra egenskaper som kan ha resulterat i andra slags estetiska värderingar än de som görs idag. Vad gäller de estetiska resultaten av detta försök så är de otydliga av flera skäl. Försöket har pågått en kort tid och det har lett till att de estetiska resultaten inte hunnit utvecklas och bli tydliga. Försöket har vidare på grund av bristande förkunskaper hos försökspersonen huvudsakligen genomförts med modern skötselintervall, d.v.s. en vecka, vilket gett estetiska resultat som troligen inte stämmer med 1700-talets gräsmattor. I liten skala har dock andra skötselintervall prövats och ett resonemang har förts kring historisk och nutida skötselintervall i tillägg till de historiska och nutida redskapen.

De estetiska egenskaper som korresponderar med en förmodad historisk skötselregim får man vid slätter varannan till var tredje vecka. Vid denna skötselregim är gräsmattans utseende inte statistiskt. Först, efter slättern är gräset kortslaget (2–3 cm), efter en vecka är gräset kort (ca 5 cm) och friskt grönt. Redskapsspåren kan beskrivas som halvcirkelformade och de uppstår genom att lien sveper framför utövaren. Spåren är runda, inte raka som vid gräsklippning med gräsklippare. Gräsmattan som slås varje vecka utvecklades under säsongen till en matta dominerad av finbladiga gräs. Det förefaller som om de andra arterna inte hann med återväxten vid detta korta slätterintervall. Denna gräsmatta svarar mot de nutida idealen om hur en paradgräsmatta skall se ut. Efter två veckor är gräset enligt dagens synsätt halvlångt (ca 7 cm) friskt grönt och med en del blommande örter. Efter tre veckor är gräset långt (ca 9–10 cm) och med många blommande örter.

Reflektion

Detta försök har gett en användbar bild av hur en studie i historisk grässkötsel kan genomföras. En hypotes till en historisk skötselregim är ett av undersökningens resultat.

Vid en värdering av olika skötselregimer framstår det som att en fullt genomförd historisk skötselregim tar orimligt mycket tid i anspråk (d.v.s. enligt det första hantverksförsöket). Det kanske inte är ett rimligt alternativ, men väl ämnat för ett pilotprojekt för att öka vår kunskap om historisk grässkötsel och dess estetiska, ekonomiska, biologiska och upplevelsemässiga konsekvenser och kvalitéer. Däremot kan en modifierad historisk skötselregim vara relevant att pröva som i Hantverksförsök 6 (tabell 1). Denna regim är tidseffektiv, ger kulturhistoriskt intressanta egenskaper och förutsättningar för positiva upplevelsevärden genom att man får unika gräsmattor med unika skötselmetoder, men regimen är ett estetiskt risktagande. Hantverksförsök 4 (tabell 1) kan vara relevant för vissa trädgårdar men fungerar inte i Gunnebo slott eftersom här finns många små gräsmattor och brant sluttande ytor. Man kan säga att detta hantverksförsök annars är den historiska metod som mest överensstämmer med gängse skötselintervall i vår tid. Den är tidseffektiv och ger ett bra resultat, men skapar inte samma upplevelsevärden och kulturhistoriskt relevanta egenskaper.

Trädgårdsskötsel uppfattas alltför ofta som en aktivitet som inte fodrar särskilda kunskaper. Denna studie visar att skötselarbetet har ett stort kunskapsinnehåll och att skötseln har kulturhistorisk betydelse. Valet av material och tekniker förändrar gradvis den kulturhistoriska produkten. Detta har hittills inte beaktats inom den gröna kulturmiljövården i park och trädgård emedan denna aspekt ofta finns med när det gäller byggnadsvård. Redskapsspår och rekonstruerande skötsel är två nya begrepp inom den gröna

kulturmiljövården. Den något överraskande slutsatsen blir att det är fullt möjligt att genomföra en historiskt inspirerad skötselregim på Gunnebo Slott utan att öka tidsåtgången för grässkötsel om personal med hög hantverksskicklighet inom liehantverket finns på platsen.

Gunnebo slott är ett populärt besöksmål med ca 370 000 besökare årligen. Vid en marknadsundersökning 2011 svarade majoriteten av de tillfrågade besökarna att trädgården var den främsta besöksanledningen. Trädgårdspersonalens samlade erfarenheter är att besökarna i stor utsträckning intresserar sig för kunskapen i arbetet och inte endast det historiska objektet i sig. Målsättningen är att förvalta och levandegöra på samma gång genom val av förvaltning med historiska metoder.

Referenser

Almevik, Gunnar; Höglund, Sara; Winbladh, Anna (red.) (2014) *Hantverkare emellan* Hantverkslaboratoriet Göteborgs universitet

Berrall, Julia S (1967) *The Garden* Thames and Hudson

Flinck, Maria (2013) *Historiska trädgårdar: Att bevara ett föränderligt kulturarv* Carlsson Förlag

Fort, Tom (2008) *The Grass is Greener – An Anglo-Saxon Passion* Harper Collin

Lundström, Anders (1833) *Handbok i Trädgårdsskötsel* Andra Upplagan Tryckt hos Georg Scheutz

Lundström, Anders (1852) *Handbok i Trädgårds-skötseln* Fjerde upplagan P. A. Nordstedt & Söner

Mollet, André; (1652) *Le Jardin de Plaisir – Lustgård* Stockholm

Hörjelgården

– 40 år med Naturskyddsföreningen
som landskapsvårdare

När Naturskyddsföreningen i Skåne fick Hörjelgården 1976 kom det inte som en total överraskning. Redan 1968 hade nämligen de dåvarande ägarna, Edith och Sigurd Andersson, bestämt att föreningen skulle arva gården. Donationen var till minne av deras naturintresserade son Ingvar-Ellwin Sigurdhson. Det var en illa nedgången korsvirkesgård som föreningen tog emot. Men markerna var intressanta eftersom de till stor del sköts på ett ålderdomligt sätt. Här fanns dessutom de tre markslag som kännetecknade jordbruket i denna del av Skåne fram till 1800-talets första hälft: Åkermark, vinterfodermark och utmark.

Man brukar benämna detta inägor (åker och äng) respektive utmark (betesmark). Idag, fyra decennier senare, är gården fortfarande i föreningens ägo. Markerna sköts av en liten grupp volontärer och årligen kommer många besökare från både skolor och högskolor.

En av de första som engagerade sig för Hörjelgården var Urban Emanuelsson, idag professor vid Centrum för biologisk mångfald, CBM/SLU. Tillsammans med sina kollegor från växtekologin vid Lunds universitet lade han grunden för restaureringen av markerna. Man bestämde sig för att återskapa ett landskap som var typiskt för trakten och tiden före enskiftet, det vill säga från 1300-talet fram till början av 1800-talet.

1.

2.

3.

Fig 1. Hörjelgårdens marker ligger som en oas omgiven av intensivt odlad jordbruksmark. Att använda en drönare för flygbilder är idag en stor hjälp när man vill "tolka" landskapet. (November 2014)

Fig 2. Vy över stubbskottsängen, den enda rest av en så vanlig ängsform fram till 1800-talets början. (Juni 2015)

Fig 3. Betesmarkerna på Hörjelgården är en rest av ett enormt beteslandskap där betande djur strövalde fritt fram till enskiftet. En del av marken röjdes då från sten och rader med stengårdsgårdar uppfördes. Men en del mark är intakt och har aldrig plöjts. (Juni 2015)

Fig 4. I förgrunden syns stubbskottsängen. (Maj 2015)

4.

– *Det förindustriella landskap som blivit resultatet av detta restaureringsarbete kan inte upplevas på någon annan plats i Sverige, menar Urban med facit i hand.*

Ett exempel på detta är stubbskottsängen som började restaureras 1982 och sedan dess sköts på traditionellt sätt, med röjning om vintern, risning på våren och lieslätter på eftersommaren. Stubbskottsängen var en vanlig brukningsmetod fram till 1800-talet och upp till en tredjedel av landytan i vissa delar av Skåne kan ha varit stubbskottsängar (Emanuelsson; Bergendorff 1983). Idag finns de i princip bara kvar i Rumänien. Det är därmed stubbskottsängen, tillsammans med översilningsängen, utmarken och åkrarna, som gör Hörjelgårdens marker så kulturhistoriskt intressanta och artrika.

– *Trots att Hörjel med sina 30 hektar mark inte är en speciellt stor fastighet – och vid första anblicken inte heller ser så märkvärdig ut – är den helt unik med sitt kompletta traditionella markanvändningssystem. Det är ett biologiskt kulturarv som förtjänar betydligt större uppmärksamhet, säger Urban.*

Flera universitet och högskolor använder regelbundet Hörjelgården för både forskning och undervisning. Eva Waldemarson är universitetslektor emerita på biologiska institutionen vid Lunds universitet. Hon har tagit ut generationer av studenter på

Fig 5. Flera små dammar finns spridda i markerna. Här finns ett rikt liv med både insekter och groddjur. (Maj 2015)

Fig 6. Uppfarten till gården är den gamla fästigen där djuren leddes ut på bete. (Maj 2009)

Fig 7. På våren blommar fågelbärs-träden (*Prunus avium*) och under några få höstdagar får deras blad dessa intensiva färger. (Oktober 2008)

Fig 8. När stubbskottsängen hö har slagits och bärgats kan betesdjuren släppas in på efterbete. (Oktober 2008)

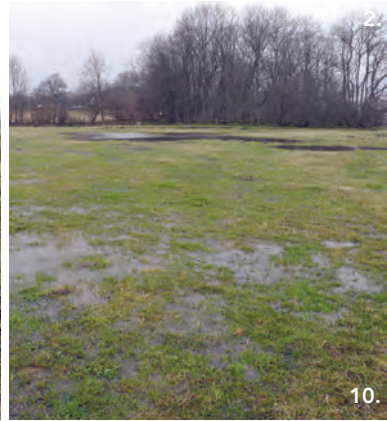

Fig 9. I början av april, just när vitsipporna (*Anemone nemorosa*) börjat blomma, risas stubbskottsängen: alla löv och kvistar räfsas samman och eldas upp. (April 2011)

Fig 10. På våren pumpas vatten upp från Snavabäcken på översilningsängen. Översilningsängar var populära på 1800-talet och in på 1900-talet. Hörjelgårdens äng renoverades med hjälp av sonen till en "ängavattnare", det vill säga den person som ansvarade för ängarna på de stora godsden. Vattningen ger rikare höskörd och ängsgräset tar dessutom hand om de mineraler som annars skulle göda havet. (April 2011)

Fig 11. Översilningsängens kanalsystem måste årligen grävas ut för hand så att åvattnet på bästa sätt ska spridas över marken. (April 2011)

Fig 12. Fram till 1800-talets början odlade man vångarna i så kallat tresäde. Första året odlades korn (*Hordeum vulgare*), nästa råg (*Secale cereale*) och det tredje året fick marken vila (träda). Ibland, mest av pedagogiska skäl, odlas också andra sädeslag av gamla sorter. Här är det ett vete (*Triticum aestivum*) från Dalarna som föreningen Allkorn försett Hörjelgården med. Men här odlas också årligen spånadslin som kommer väl till användning i undervisningen.

grundkursen i ekologi på både våren och hösten. Dessutom genomför påbyggnadskursen i ekologi sina projektdagar här varje år. Eva menar att Hörjelgårdens marker har ett mycket högt undervisningsvärde.

– Här kan vi se strukturen på en stubbskottsäng och en över-silningsäng. Fältskiktets artsammansättning i stubbskottsängen är helt unik, här blandas skogsarter med ängsarter. Åkertegarna med tresädet är ovärderligt. Alla dessa fantastiskt rika ekosystem ligger intill varandra och är därför lätta att studera även under ett kort besök.

Läro- och utbildningarna från både Malmö och Kristianstad kommer ofta till Hörjelgården. Britt Sandberg undervisar vid Högskolan i Kristianstad och har varit ute med sina lärarstudenter de senaste 15 åren.

– För mig är Hörjelgården en fantastisk plats och ger oss möjlighet att visa ett naturskönt område, där natur och kultur möts så väl. Vi kan visa på hur biologisk mångfald hänger ihop med kulturlandskapet, och se många växter som nämns i vår svenska litteratur – mandelblom exempelvis. Studenterna får också möjlighet att prova på något gammalt hantverk. Det förvånar mig alltid hur få av dem som någon gång stiftat bekantskap med ull- eller linberedning. Det är också väldigt få av studenterna som tidigare funderat över hur landskapet runt oss ser ut idag och vilken historia det har. Och inte minst kan vi här, in situ, diskutera hur vi vill att landskapet ska se ut i framtiden. Här spelar Hörjelgården en viktig roll som både kunskapsförmedlare och inspirationskälla för blivande lärare.

Under slutet av 1980-talet började allt fler grund- och gymnasieskolor att hitta till Hörjelgården. Byggnaderna renoverades och gården framstod allt mer som en attraktiv plats för lägerskolor, fältkurser och för att utveckla utomhuspedagogiken. Barn och ungdomar från hela Skåne och i alla åldrar kan här under några dagar studera den biologiska mångfalden och genom praktiskt arbete få en bild av livet på en gård förr.

Mona Burman är numera pensionerad lärare från Simrishamn. Hon har tagit med sina klasser mer än tio gånger på lägerskola sedan 1995.

– Anledningen till att jag kommer med mina elever är att jag vill ge dem en fantastisk naturupplevelse och förmedla en känsla av stillhet, harmoni och frid hos Moder Natur, något som bara Hörjelgården kan ge. Jag varit här med mycket tuffa sexor och eleverna har själva önskat att få återvända fler gånger. Dessutom är de som är engagerade här kunniga både i sitt fack och i bemötandet av elever och lärare. Jag förstår inte att man har råd att kasta bort denna otroligt viktiga kraft- och kunskapskälla för många ungdomar.

Sedan snart ett decennium befinner sig Hörjelgården nämligen i till synes permanent ekonomiskt trångmål eftersom bidragen till både markvård och pedagogik har dragits in. Stiftelsen Hörjelgården som driver verksamheten har febrilt, tillsammans med Naturskyddsföreningen, letat efter sätt att lösa ekonomin och rädda verksamheten.

Fig 13. Vångarna plöjs oftast med en traktor modell MF35 från 1957. Men ibland får vi hjälp av Jordbrukare Ungdomens Förbund (JUF) som plöjer med hästar, precis som familjen Andersson gjorde ända in på 1970-talet. (April 2010)

Fig 14. Några gymnasister från Borgarskolan i Malmö karterar florin i betesmarken. (Augusti 2008)

Fig 15. Att åka på lägerskola har länge varit populärt. Både grund- och gymnasieskolor från hela Skåne har hittat Hörjelgårdens unika program för naturstudier. En lägerskola ger minnen för livet och är ett bra sätt att svetsa samman en skolklass. (Juni 2008)

Fig 16. Främst vintertid ägnas mycket kraft åt att röja både i skogen och i betesmarkerna. Bengt Nihlgård, ordförande i stiftelsen Hörjelgården, hanterar motorsågen och Benjamin Forsmark har god fysisk styrka. (Februari 2014)

Fig 17. Under alla år har tusentals skolelever fått prova på att bygga traditionella risgären. Detta var en av flera gärdstyper som fanns förr, innan piggatråd och elstängsel tog över. (Maj 2010)

Fig 18. På upptäcktsfärd i ett Skåne som det såg ut för inte så länge sen. Ebba Lisberg Jensen, docent i humanekologi vid Malmö universitet, guidar en grupp nya svenskar. (Augusti 2009)

Eva Waldermarson, som också suttit i styrelsen för stiftelsen, är orolig för framtiden:

– Att lämna Hörjel utan skötsel är som att restaurera ett slott med möbler och allt och sedan inte lägga på ett tak. Och studenter, skolelever, lärare, forskare och alla andra besökare skulle förlora en unik plats för både studier och rekreation.

Samtidigt kämpar ett tappert gäng vidare, med både landskapsvård och skötseln av byggnaderna. Det saknas varken arbetsuppgifter eller idéer för framtiden. Bengt Nihlgård, professor emeritus i växtekologi och ordförande i Stiftelsen Hörjelogården, menar att här finns gott om möjligheter för forskningsprojekt.

– Genom åren har det naturligtvis bedrivits en hel del forskning, inte minst av Claes Bergendorff som länge var gårdens anställda ekolog, men också av studenter som gjort sina C-uppsatser här, kring både landskapet, floran, faunan och utombuspedagogiken. Jag håller på att sammanställa en förteckning över alla forskningsprojekt och publikationer. Vi som är verksamma här ute är synnerligen öppna för alla nya uppslag och idéer kring forskning.

Redan idag finns kontinuerligt uppdaterade artlistor, på det mesta från svampar till skalbaggar, på hemsidan.

– Otroligt många kunniga biologer och amatörer har bidragit till dessa artlistor, säger Ulf Lundwall, ordförande för Hörjelogårdens vänner, som också koordinerar mycket av det som sker på Hörjelogården idag, allt från publika arbetsdagar till kursverksamhet för Länsstyrelsen.

Fig 19–22. Både på ängarna och i betesmarken finns en rik flora. Humleblomster (*Geum rivale*), mandelblom (*Saxifraga granulata*), blåsuga (*Ajuga pyramidalis*) och grönvit nattviol (*Platanthera chloranta*) är några av arterna man träffar på.

Fig 23. Lövgrodan (*Hyla arborea*) får illustrera faunan på Hörjelgården. Den fortplantar sig i dammarna och i månadsskiftet maj-juni hörs deras rop lång väg. Efter parningstiden klättrar de gärna upp i buskagen, exempelvis i almbuskarna. Då är de lätta att lokalisera eftersom de gärna kväker även då. (Augusti 2011)

Fig 24. Att vättarna bor i skogen söder om grillplatsen är känt, men älvkvarnarnas ursprung är aningen obskyr. Rör det sig om uråldriga skålgropar där man offrade till gudarna eller är det gropar där småsten maldes till grus när vägen till gården anlades? Hörjelgårdens marker öppnar fantasin... (Mars 2009)

2016 kunde Naturskyddsföreningen fira att den ägt och förvaltat Hörjelgården i 40 år. Det har periodvis blåst både med- och motvind. Många har under alla dessa år lagt mycket energi för att förverkliga och driva vidare drömmen om en kunskapsgård dit skolelever, naturintresserade i alla åldrar, nya svenskar, pedagoger, forskare och landskapsvårdare kan komma för att få fördjupade kunskaper om det gamla skånska naturlandskapet och även praktiskt lära känna det skånska kulturarvet. Samt naturligtvis väcka engagemang för frågor om social och ekologisk hållbarhet.

Referens

Emanuelsson, Urban; Bergendorff, Claes (1983) Skånes natur vid 1800-talets början – en växtekologisk utvärdering av den skånska rekognosceringskartan Ale. *Historisk tidskrift för Skåneland* 4:18–40

VAR LIGGER HÖRJELGÅRDEN?

I "risbygden", mellan Sjöbo och Tomelilla kommuner, 2 km från Äsperöd.

Ägare: Naturskyddsföreningen i Skåne

Ansvarig för verksamheten: Stiftelsen Hörjelgården
(ordförande: Prof. emeritus Bengt Nihlgård)

Areal: drygt 29 hektar

Här finns: betesmarker, odlingsvångar, stubbskottsäng, översilningsäng, lövskog, stengårdsgårdar, unika hägnader, ett musejordbruk och en kringbyggd korsvirkesgård från 1814.

Naturstig: En 2 km lång naturstig leder besökaren runt i markerna och informativa skyltar finns vid de mest signifikanta platserna. Betet är utarrenderat till grangården. Idag är det mjölkkor och ungdjur som betar.

Övernattning: På gården kan 30 personer bo. Här finns fullt utrustat kök och mat-/mötessal.

Anställd: För tillfället finns en anställd naturpedagog.

Volontärer: Flera och dessa utför allt arbete kring skötsel av marker och hus. Det finns gott om plats för fler!

Hemsidan: <http://skane.naturskyddsforeningen.se/horjeldigarden/> Hemsidan innehåller bland annat aktuella artlistor och en del forskningsrapporter samt länkar till filmer om verksamheten. En jubileumsskrift från 2014 (200-årsjubileet) finns att beställa genom hemsidan (100:-).

Stötta gärna Hörjelgården genom att gå med i vänföreningen (u.lundwall@telia.com) och få uppdaterad information om aktiviteter mm genom Facebook-gruppen.

Stadsholmens trädgårdar

Resultat av dokumentation och vårdprogram

Förvaltningschefen på AB Stadsholmen, Christina Lillieborg, tog 1998 initiativ till att dokumentera fastigheternas utemiljöer, med gårdar, trädgårdar och inhägnader, för ett mer systematiskt bevarandearbete. Projektet pågick under drygt tio år och resultatet blev den mest omfattande dokumentationen av trädgårdar som hittills gjorts i Sverige. Det bidrog också till utveckling av kunskaper och metoder rörande trädgårdar inom kulturmiljövården.

Projektet

AB Stadsholmen är ett kommunalt fastighetsbolag i Stockholm. Bolaget äger och förvaltar de äldsta byggnaderna i stadens ägo, från medeltiden fram till 1925. Fastigheterna ligger i Gamla stan, på malmarna, i Djurgårdsstaden och på Långholmen samt ett tiotal i närförorterna. Totalt 279 fastigheter. Stadsholmens uppdrag är att underhålla fastigheterna så att deras kulturhistoriska värde bibehålls och samtidigt förblir användbara som bostäder eller lokaler för olika verksamheter.

Christina Lillieborg inledde på 1990-talet systematiska inventeringar av byggnaderna för att kunna planera underhållet mer långsiktigt och i möjligaste mån undvika akutåtgärder. Stockholms stadsmuseum hade redan gjort historisk dokumentation om stadens byggnader, men det fanns ingen motsvarande generell kunskap om Stockholms trädgårdar. För att få samma kunskapsunderlag för fastigheternas utemiljöer anlätade hon undertecknad, Maria Flinck, trädgårdshistoriker och trädgårdsantikvarie.

Uppdraget var att inventera innehållet av växter och annat i trädgårdarna, att ta fram historiskt källmaterial om respektive fastighet och sammanställa vårdprogram för alla Stadsholmens trädgårdar i innerstaden. Senare utvidgades det till att även gälla trädgårdarna i närförorterna. Vårdprogrammen skulle bli utgångspunkt för den framtida skötseln av trädgårdarna, så att deras kulturhistoriska värden skulle kunna bevaras och förtydligas. Skötseln av trädgårdar vid flerfamiljshus utförs av en trädgårdsentreprenör på treårskontrakt efter offentlig upphandling. Trädgårdar vid enfamiljshus eller som tillhör lokaler sköts av hyresgästen, med undantag av träd som alltid sköts av trädgårdsentreprenören.

Projektet påbörjades 1998 och pågick till 2012. Jag hade tidsbegränsade anställningar 6–8 månader varje år mellan april och oktober på Stadsholmen. De sista två åren fick Stadsholmen inte anställa mig direkt utan via Taggen Miljö & Landskap, som de hade ramavtal med. I ett par fall gjorde jag vårdprogram där kostnaden delades mellan Stadsholmen och Älvsjö stadsdelsförvaltning (Långbro gård 2010 och Herrängens gård 2014) respektive Norrmalms stadsdelsförvaltning (Spökparken 2007).

Fig 1. Karta över Södermalm och omgivande delar av centrala Stockholm. AB Stadsholmens fastigheter utmärkta med rött.

Stockholms stadsmuseums byggnadsavdelning och arkiv var redan från början samarbetsparter i detta projekt. Byggnadsavdelningen har bekostat alla fotografier och fotostatkopior från Stadsmuseet, mot att arkivet fått en kopia av allt insamlat material och fotografen Jerry Malmbergs bilder. Jerry Malmberg är också beredd att överlåta sina negativ från Trädgårdsprojektet till museet när han avslutar sin professionella verksamhet. Samtal har förts om att föra över fotonegativ och ritningsoriginal till museet för att Stadsholmen inte ska behöva ansvara för arkiveringen.

Vårdprogram

1998 fanns bara enstaka vårdprogram för trädgårdar gjorda men ingen utarbetad metodik. Efter att ha läst ett par av dem började jag med att skissa en modell som skulle fungera för kvarter med mindre trädgårdar av det slag Stadsholmen hade. Åsa Ahrland, trädgårdsspecialist på Riksantikvarieämbetet, bistod med råd och kommentarer. Jag hade också möjlighet att diskutera termer, metoder och upplägg inom Trädgårdshistoriska nätverket i Stockholm. Sammanlagt har 170 trädgårdar fått ett individuellt vårdprogram. Vårdprogrammen finns i pappersutskrifter med illustrationer ordnade efter fastighetsbeteckning i pärmar på Stadsholmens kontor. Texterna finns även tillgängliga digitalt för personalen. Skötselentreprenören har kopior av vårdprogram för de anläggningar de sköter.

Vårdprogrammen innehåller en beskrivning av trädgårdens historia och de förändringar den genomgått sedan den anlades; en beskrivning av trädgårdens innehåll, utseende och funktion idag; utpekande av de strukturer, växter, funktioner eller skötseltraditioner som har kulturhistoriskt värde och motiveringar för dessa värden; mål för hur de värdefulla delarna ska underhållas för att bevaras. Till de flesta trädgårdar gjordes mindre, i undantagsfall mer omfattande, åtgärdsförslag.

Det var nödvändigt att i historiken ta hänsyn till den historiska anläggningen som helhet, även om den del Stadsholmen äger idag bara omfattar en mindre del. Historiebeskrivningen hade annars blivit obegriplig och tolkningen av dagens anläggning hade

riskerat att bli osammanhängande. Det betyder att vårdprogrammen innehåller historiska kunskaper om trädgårdar som nu delvis ingår i parker (t ex övre delen av Groens malmgård) eller brukas som odlingslotter (t ex Stora Fågelsången). Flera tidigare trädgårdar och parker ingår i Sätmaskogens naturreservat (delar av Jakobsbergs gårds förskönade lantgård (*ferme ornée*), villa Lyrans och Skärholmens gårds trädgårdar och parker).

Stadsholmen har alltid delat med sig av kunskaperna i vårdprogrammen till de av stadens förvaltningar som varit i behov av dem, till samarbetspartnern Stadsmuseet, men även till stadsdelarnas parkavdelningar och till olika projekt hos Stockholms miljöförvaltning.

Ett par vårdprogram har gjorts i samarbete med Älvsjö stadsdelsförvaltning, för Långbro gård och Herrängens gård. Då bidrog Stadsholmen med insamlingen av historiska källor och fältinventering av odlade växter, medan stadsdelen bidrog med naturinventering samt med sammanställningen av vårdprogrammets text. Att ha ett gemensamt vårdprogram underlättar framtida samarbete om underhåll och åtgärder för strukturer och planteringar som befinner sig på båda sidor om fastighetsgränsen.

Fältinventering och historiska källor

Källmaterialet som samlades in om trädgårdarna var dels historiska källor och dels uppgifter om trädgårdarnas nuvarande tillstånd. Detta gjordes för 202 fastigheter med trädgårdar eller gårdsplaner med mindre planteringar.

Det historiska källmaterialet består av tryckta texter, kartor, ritningar, målningar, teckningar, fotografier och andra bilder, byggnadsinventeringar, brandförsäkringar, bouppteckningar och personarkiv, samt intervjuer med nuvarande och tidigare hyresgäster. Källmaterialet finns till största delen på Stockholms stadsmuseums arkiv och bibliotek, Stockholms stadsarkivs ritningsarkiv och Stockholms trafikkontors arkiv, men även på Kungliga biblioteket, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek och Nordiska museets arkivs samling Svenska hem.

Källmaterialet är ojämnt. Det finns mycket om vissa gårdar, om andra inget alls. De flesta källor är svårtolkade när det gäller detaljer i trädgårdarna. Fotografier och en serie uppmättningsritningar gjorda 1932–34 i Vita bergen, på Åsöberget och längs Bastugatan har givit mest detaljuppgifter om tomternas planering, inhägnader, trädgårdens form, planteringar, växter och prydnader.

Eftersom antalet trädgårdar var stort och tiden begränsad gällde det att gå igenom källmaterialet systematiskt och välja vad som gav mest användbara uppgifter. Det jag behövde var källor som gav förklaringar till trädgårdarnas utseende och innehåll idag, inte nödvändigtvis om den första anläggningen eller allt som

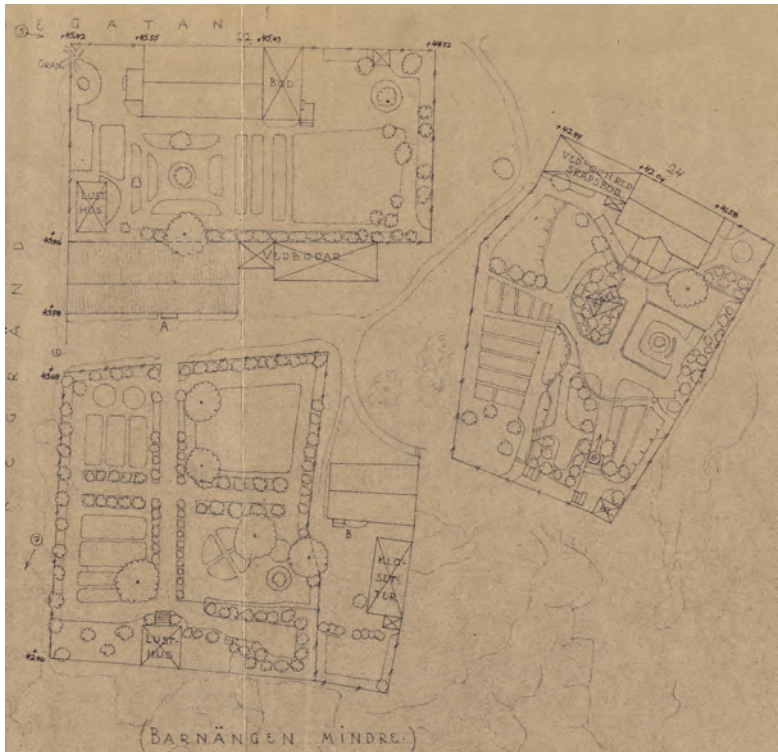

Fig 2. Uppmättningsritning från 1932 av trädgården vid Bergsprängargränd 6. (Stockholms stadsarkiv, Parkförvaltningens ritningsarkiv)

odlats genom århundradena. De viktigaste serierna av källor var Stadsarkivets ritningar, Stadsmuseets och Nordiska museets fotografier, samt intervjuerna med hyresgäster.

Fältinventeringarna har omfattat planritning, fotografering, växtidentifiering och beskrivning av hur trädgårdarna ser ut idag, vad de innehåller samt hur de sköts och används av hyresgästerna. Jag har även försökt tolka spår av skötsel i växterna, särskilt beskärningsspår i träden och där har jag fått råd av lindexperterna Rune Gustafsson, SLU Alnarp, och arborist Daniel Daggfeldt, Trädmästarna AB. När det gäller fruktträd har expertis från Sveriges Pomologiska Sällskap hjälpt till.

Växtidentifieringen har gjorts i varje trädgård vid flera tillfällen under en växtsäsong, tidpunkterna har varierat beroende på vilka växter som fanns där. För att få hjälp med identifieringen har jag bett experter från olika föreningar ställa upp. Från Sveriges Pomologiska Sällskap har Görel Kristina Näslund och Gullmar Henäng identifierat äpplen, Eva Stade plommon och Pärongruppen har påbörjat identifieringen av päron. Från Svenska Rosensällskapet har Reino Korunen, Rolf Engström och Anders Olofsson identifierat gamla rossorter och Lars-Åke Gustafsson, Fredriksdals museer och trädgårdar, har tolkat gamla beskärningstekniker på foton. Rolf Engström försökte även identifiera trädgårdsiris och agrarhistoriker Inger Olausson, tidigare på Julita, luktpioner.

Jag har fotograferat planteringar, enskilda växter och andra detaljer vartefter under säsongen, medan fotografen Jerry Malmberg främst tagit översiktsbilder vid ett tillfälle i varje trädgård. Han gjorde detta vid olika tidpunkter vilket gör att fotosamlingen som helhet täcker hela växtsäsongen. Jag har använt småbildskamera och film för färgnegativ, medan Jerry Malmberg använt storbildskamera och film för färgnegativ, utom de senaste säsongerna då han övergick till digital fotografering. Våra bilder är ordnade i tre serier, alla med individuella negativnummer. Till källmaterialet hör en kortfattad kronologisk översikt och källförteckning för varje trädgård.

Det insamlade källmaterialet finns i två omgångar, en hos Stadsholmen och en i Stockholms stadsmuseums arkiv. Stadsholmen har materialet på kontoret ordnat i pärmar efter fastighetsbeteckning. Stora ritningskopior och mina ritningsoriginal finns i ritningskåp i arkivet. Alla texter från fältinventeringen finns tillgängliga digitalt för personalen.

Stadsholmens trädgårdar

Bland Stadsholmens utemiljöer finns små kringbyggda gårdar med betongbeläggning, stora herrgårdsträdgårdar med fruktträd och lindalléer, små täppor med syrenberså och upphöjda blomrabatter, men också kuperade naturtomter med ekar, vildrosor och torrängsväxter. De äldsta har strukturer och träd kvar från slutet av 1600-talet, de yngsta har stora delar av den ursprungliga vegetationen kvar från 1920-talet.

Fig 3. Groens malmgård, Malmgårdsvägen 53 fotograferad 1906 då där var bostäder för föräldalösa barn och fallna kvinnor. Arbetet i trädgården ingick i verksamheten. (Stockholms stadsmuseums arkiv)

Dokumentationen visar att de flesta har bevarade delar från anläggningstiden och från förändringar gjorda fram till idag. Vad som bevarats beror på förändringar i behovet av nyttoodling, i skötseltekniker och i smaken för prydnadsväxter. Omfattande renoveringar, rivning och flyttning av byggnader eller avstyckning av tomter gjordes under 1960- och 70-talen. Trädgårdarna på de tomterna ändrades i både form, funktion, material och innehåll så mycket att de knappt går att känna igen från äldre fotografier. De trädgårdar som hör till enfamiljshus och lokaler sköts av hyresgästerna själva, och varje ny generations idéer har påverkat trädgårdarnas utseende, växter och skötselnivå. De större trädgårdarna i ytterstaden har ofta skötts av parkförvaltningen innan de för några år sedan överläts till Stadsholmen. Där har trädgårdarna oftast utarmats tills nästan bara gräsmattor och stora lövträd återstår.

Undersökningen av det historiska källmaterialet gav uppgifter om vilka gårdar som varit odlade och hur länge, ibland också vad som odlats under olika tider. Fältinventeringen visade vad som växer på platsen nu. En jämförelse mellan de historiska källorna och nuläget visade vilka trädgårdar/planterade gårdar som verkade ha bevarade historiska skikt och dessa fick kompletta vårdprogram. Gårdar med enbart betongbeläggning eller med en nyanlagd rabatt eller med planteringar som totalt gjorts om i samband med byggnadsrenoveringar fick inga vårdprogram. De beskrevs och fotograferades, så de är dokumenterade för framtida värderingar eller forskning. Det betyder att fler trädgårdar (202) dokumenterats än som fått vårdprogram (170). Gårdarna i Djurgårdsstaden är omgjorda, liksom en del gårdar i Maria församling på Södermalm. Eftersom projektet avbröts återstår också några trädgårdar som borde ha vårdprogram på Långholmen och i ytterstaden t ex Farsta gård, Skärholmens gård och Ängby gård.

Tanken var att vårdprogrammen skulle fungera som grunddokument och kunna användas som underlag för skötselbeskrivningar, trädplaner och planeringen av större eller mindre åtgärder. Så har de också fungerat redan från början.

De första drygt 20 vårdprogrammen till flerfamiljshus användes redan hösten 1999 vid upphandling av skötsel. Trädgårdsingenjör Dan Haubo, Taggen Miljö & Landskap, skrev skötselbeskrivningarna till förfrågningsunderlaget med utgångspunkt från vårdprogrammen. Vartefter fler vårdprogram blev färdiga lades de till uppdraget. Nu räcker det inte att ha vårdprogram, det krävs att arbetsledaren är intresserad av att läsa dem, tillräckligt kunnig för att förstå dem och så engagerad att hen kan förmedla innehållet till arbetslaget. Under den period då Mattias Wiman, på firman Vivaldi, var ansvarig för skötseln av Stadsholmens trädgårdar använde han vårdprogrammen som de var tänkta att fungera.

Planen var att även de hyresgäster som sköter sina trädgårdar själva skulle få skötselbeskrivningar, men de blev inte slutförda. En firma som åtar sig trädgårdsskötsel förutsätts ha personal med fackkunskaper medan kunskaperna hos hyresgästerna kan skifta betydligt. Deras instruktioner måste formuleras på ett annat sätt och innehålla grundläggande instruktioner, gärna med illustrationer, om vad som behöver göras i trädgården. Instruktionerna till hyresgäster kan bara vara råd om hur de borde göra, inte tvingande om vad de ska göra. Detta lyckades vi inte lösa.

Åtgärdsförslagen i vårdprogrammen var vanligen begränsade: Åtgärder mot eftersatt underhåll, rensning av roto gräs som hotar värdefulla växter, återplantering av fruktträd, återupptagning av tidigare trädbeskärning/hamling, rensning och omplantering av blomrabatter, gallring av buskar, borttagning av sly och liknande. Denna typ av enklare åtgärder behövdes i många trädgårdar. Komplettering av träd har gjorts bland annat av pyramidpopplar på Gröna gården, fruktträd på Stigberget och lindar i trädgårdarna längs Malmgårdsvägen. Ålder och sjukdomar ledde till att hela rader med träd på Barnängen fick ersättas. Ask (*Fraxinus excelsior*) och parklind (*Tilia x europaea*) ersattes med samma arter, medan almarna (*Ulmus glabra*) på grund av almsjukan ersattes med parklind.

Tre trädgårdar har Stadsholmen rekonstruerat till tidigare utseende: En blomsterträdgård från omkring 1875 på Tjärhovs-

gatan 36–38 (Flinck 2002), glasmästare Hasselblads trädgård från 1930-talet på Mäster Pers gränd 4 som planterats med gamla växter från andra trädgårdar i Vita bergen och nu fungerar som en lokal växtgenbank samt familjerna Stenquists och Rangströms lilla blomsteranläggning på Bastugatan 30B. Jag har rekommenderat rekonstruktion av ytterligare ett par trädgårdar. Trädgårdarna på Heleneborg, Mäster Pers gränd 6 och Repslagargatan 13 har delvis återställts och delvis nyplanterats, men med utgångspunkt från platsens odlingstradition. På Repslagargatan har staket och grind rekonstruerats liksom lusthuset från 1820-talet, ritat av Fredrik Blom. Anläggningens utseende är nu som i början av 1900-talet, men med delvis andra växter.

Fig 4. Mäster Pers gränd 4, planen rekonstruerad till utseendet omkring 1930. Planteringen är en lokal genbank med växter odlade i Vita bergen sen före 1960. Foto: Jerry Malmberg 2007.

Bevarande av kulturväxter

I många trädgårdar har enskilda växter kulturhistoriskt värde och de pekats ut som bevaransvärda i målbeskrivningen. Dessa växter ska fortsätta odlas på plats och förökas vid behov för att hålla liv i den arten/sorten. Om de inte fanns i odling någon annanstans skulle de helst förökas och spridas till fler ställen för att inte Stads-holmen skulle vara ensam ansvarig för deras överlevnad.

De bevaransvärda växterna var både träd, gamla exemplar och ovanliga sorter, fruktträd av ovanliga sorter eller kärnsådder med god frukt, gamla exemplar av bärbuskar och blommande buskar. Det fanns också perenna växter, tvååriga och lökväxter vilka stått länge på platsen eller flyttats dit från någon annan trädgård i närheten. Av intervjuerna framgick att många har fått eller bytt till sig växter från andra gamla trädgårdar eller hittat dem i övergivna trädgårdar eller bland utkastat skräp.

En mycket gammal ek (*Quercus robur*) på Jakobsbergs gård fanns utpekad som jätteträd med högt biologiskt värde i Stockholms ekinventering (Nilsson 2007). På samma tomt finns några halvgamla ekar vilka kan fungera som efterträdare och ge nytt livsrum åt de många organismer som gamla ekar är värdar för. Både det gamla trädet och de halvgamla är värdefulla.

I samband med dräneringsarbete på Mäster Pers gränd 4 revs hela trädgården upp. Eftersom det fanns rikligt med källmaterial var det möjligt att rekonstruera trädgårdens plan. Innehavaren på 1930-talet, glasmästare Hasselblad, var mycket blomsterintresserad. En del av hans växter fanns fortfarande kvar i trädgården, syrener (*Syringa vulgaris*), krusbär (*Ribes Grossularia*-gruppen), en ros (*Rosa Alba*-gruppen) samt flera perenner och lökväxter. Andra av hans växter fanns kvar i granntädgårdarna. Det gav idén till att samla in växter och göra den trädgården till en genbank för växter som odlats i Vita bergen före 1960. Bland de växterna finns två rödlistade arter: hjärtstilla (*Leonurus cardiaca*) och lungrot (*Chenopodium bonus-henricus*). Med hjälp av trädgårdsmästare från anläggarfirman Trivselträdgårdar, förökade vi ett urval av de kulturhistoriskt värdefulla växterna. Metoderna

var delning av plantor och lökgrupper, sticklingar eller avläggare av buskar samt frö av de som inte gick att föröka på annat sätt, bland annat robinia (*Robinia pseudoacacia*), hundrova (*Bryonia alba*) och de tvååriga blommorna. En del växter i genbanken har senare förökats för att användas i andra av Stadsholmens trädgårdar. Gården hyrs av Svenska kyrkan Sofia församling som anlitat landskapsingenjören Anna Tiberg, firma Trädgårds-Anna, för skötseln på 20% arbetstid.

När det gäller fruktsorter har Stadsholmen skickat eget ympris till Julita där de ympats på nya grundstammar. Det gäller främst oidentifierade, troliga kärnsådder av äpplen (*Malus domestica*) med god kvalitet och smak på frukten. De träden planteras så småningom i trädgårdar där det tidigare funnits fruktträd. Ett gammalt exemplar av 'Larsmässepäron' (*Pyrus communis*), förökades också, och då ville Julita ha exemplar till sin egen fältgenbank.

Växtinventeringen inom Stadsholmens projekt har också lett till att vi kunnat bidra till andra institutioner och forskares insamlingar. Rune Bengtsson hittade en i Europa tidigare okänd klon av parklind (*Tilia x europaea*) på Groens malmgård, ett exemplar troligen från 1600-talet, som sedan förökats och planterats i en granträdgård. Klonen och dess bakgrund beskrivs i hans doktorsavhandling. (Bengtsson 2005) Vi kunde skicka skott av två humleplantor (*Humulus lupulus*) till Else-Marie Streses, Julita, DNA-undersökning av svenska humlekloner. (Strese et al 2012) Programmet för odlad mångfald (POM) har haft insamlingar av alla slags trädgårdsväxter under de senaste tio åren. Stadsholmen har bidragit med jämförelsematerial av rosen 'Great Western' och skickat in en röd dubbel pimpinellros (*Rosa spinosissima*-gruppen) från Sundsta. Den har preliminärt identifierats som 'Poppius'. Skott av de syrener (*Syringa vulgaris*) vi planterat i genbanken på Mäster Pers gränd 4 ville POMs insamlare ha med i Buskuppet. Till Frukt- och bäruppet skickade jag foton på alla krusbären (*Ribes Grossularia*-gruppen) i Bergshyddans trädgård, eftersom de är de äldsta belagda krusbären Stadsholmen har, planterade före 1930 (om projektet se www.pom.info).

Kunskapspridning

Projektet har inneburit att ett omfattande källmaterial samlats, vilket ger en ingång till nya kunskaper om Stockholms trädgårdar: form, innehåll av växter och andra material, prydnader, kronologi, funktion och betydelse. Det ger också möjlighet att studera allmän trädgårdshistoria kopplad till klasskillnader, förändringsmönster för olika tidsperioder, vad som bevarats från olika tider och vilka orsakerna är till att trädgårdar bevarats.

Intresset för projektet utifrån har varit betydande. Det har skrivits artiklar om projektet i lokal- och rikspress och gjorts inslag i radio och TV. Jag har också själv publicerat flera artiklar i facktidsskrifter och hållit föreläsningar om och visningar av trädgårdarna. Stadsholmen fick Stockholms läns hembygdsförbunds kulturpris 2001 för projektet och Svenska föreningen för byggnadsvårds diplom 2003, för rekonstruktionen av Törnqvists trädgård till utseende och innehåll från omkring 1875.

Förutom den direkta användningen av vårdprogrammen har Stadsholmen använt kunskapen om sina trädgårdar i en informationsskrift till hyresgästerna (Statsholmen 2002) och i artiklar om arbetet med utemiljöerna i sin egen tidskrift *Stadsholmen* och i Svenska Bostäders tidskrifter. Seminarier och utbildningsdagar för hyresgäster, entreprenörer och den egna personalen har innehållit kunskaper om trädgårdshistoria och bevarande av historiska trädgårdar. Jerry Malmberg filmade arbetet med rekonstruktionen av Törnqvists trädgård, både arkivsökning, röjning, plantering och den uppväxta anläggningen. Filmen har ännu inte färdigställts.

Under de år jag var anställd av Stadsholmen ordnade vi visningar av trädgårdarna för fackfolk på andra företag, på institutioner och i föreningar med inriktning mot trädgård och kulturvård. Jag gav föreläsningar på Stadsbiblioteket, Stockholms stadsmuseum, för föreningar och på forskningsinriktade seminarier dels om projektet och dels om stadsträdgårdarnas historia. Jag presenterade Stadsholmens trädgårdsprojekt på ett seminarium "Historiske

hager” till 100-årsjubiléet för Museihagen i Bergen 1999 och året därpå på ett seminarium om stadsgrönska arrangerat av International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) i Wrocław, Polen. Mitt framträdande på Nordiska etnolog- och folkloristkongressen i Helsingfors 2010 hade titeln ”’Det var en djungel!’ Den heroiska berättelsen om trädgården.” Där utgick jag från en analys av intervjuer med hyresgästerna. (Flinck 2010) Jag blev inbjuden att tala om trädgårdarna på Södermalm på ett symposium om stadsodling vid International Horticultural Congress i Brisbane 2014. (Flinck 2016)

Under projektets gång skrev jag artiklar, i början presentationer av insamlingsmetoder och källor, men varterfter mer och mer om modeller för vårdprogram, tolkningar, kulturhistorisk värdering och historiska förändringsmönster. De publicerades i olika tidskrifter inom trädgård och kulturvård. (se Flinck 1998, 2000a, 2000b, 2000c, 2002a, 2002b, 2006, 2012, 2016, Flinck & Thornberg 2003)

Stockholms stadsmuseum har arkiverat sin omgång av det insamlade materialet i en egen serie och gjort en kopia som finns tillgänglig för forskare och allmänheten i Faktarummet. De har börjat använda delar av texterna i sina databaser och inbjöd mig att föreläsa om källmaterial om trädgårdar på Arkivens dag hösten 2013, då temat var *Flora & Fauna*.

Trädgårdsprojektet blev under en period omskrivet i lokal press, men även i ett par artiklar i Dagens Nyheter (1999-05-15, 2000-06-25). Det var i samband med pressvisningarna av rekonstruktionen av Törnqvists trädgård och av genbanken på Mäster Pers gränd 4. Även det pris respektive diplom som tilldelades Stadsolmen ledde till pressnotiser. Radion och lokal-TV gjorde ett par intervjuer och Gunnel Carlsson hade ett längre TV-inslag 1999 i *Gröna Rum* (UR P4 1999-09-27, P1 *Vetandets Värld Trädgård* 2001-08-07, TV4 *Nyhetsmorgon* 2003-06-04, SVT1 *ABC-nytt* 2002-07-19, SVT *Gröna rum* ”*Tre trädgårdar i Vita bergen*” 1999-06-21).

Metodutveckling

När projektet tog slut hade jag blivit den mest erfarna trädgårdsantikvarien i landet. Jag hade inte bara arbetat med Stadsholmens 202 trädgårdar utan ytterligare ett 50-tal på annat håll, jag hade arbetat med många olika slags trädgårdar, av olika storlek, från olika tider, professionellt formgivna och folkliga, med olika ägare och i olika skick. När det blev svårare att försörja sig på dessa jobb ville jag sammanfatta mina kunskaper och erfarenheter.

Det tog drygt två år att skriva boken *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*. Boken kom ut 2013 och används nu som lärobok på flera högskolor i kurser om trädgårdshistoria och trädgårdsvård i både Sverige, Finland och Norge. I Gartnersällskapets urval av Årets bästa trädgårdsbok 2014 fick den ett hedersomnämmande. Boken bidrog till att jag blev utnämnd till Årets byggnadsvårdare i kategorin Vårda 2014 av Svenska byggnadsvårdsföreningen. Det jag kommit fram till är till vissa delar ny kunskap i Sverige men ligger i takt med den internationella utvecklingen inom området. Det som kommer att kunna påverka kulturvården i övrigt är trädgårdsvårdens erfarenhet av att hantera förändring, vilket brukar vara en stötesten för dem som inte har arbetat med levande material.

Sammanfattning

När man startar ett projekt för kunskapsuppbyggnad inom ett nytt område kan det leda till oväntade resultat. Även om projektets tid och mål är begränsade kommer det att finnas möjligheter att studera det insamlade källmaterialet från olika vinklar. Även om bara en person anställs för arbetet kommer fler att bli involverade, specialister på olika institutioner och inom olika fack. Även om arbetet inriktas mot en avgränsad målgrupp kommer fler människor, nu och i framtiden, att kunna använda både det insamlade källmaterialet och de färdiga texterna. Det här betyder att kunskapen både om det specifika projektet och om ämnet i stort kommer att spridas och byggas på av allt fler människor. Vilka vidare följder Stadsholmens trädgårdsprojekt får återstår att se, men det finns många andra trädgårdar i Sverige som skulle behöva dokumenteras och forskas om.

Referenser

- Bengtsson, Rune (2005) *Variation in common lime (Tilia x europaea L.) in Swedish Gardens of the 17th and 18th centuries*. Doctoral thesis No 2005:64, Swedish university of Agricultural Sciences, Alnarp
- Stadsholmen (2002) *Ett stockholmskt kulturarv – att förvalta borgarhus och kåkar*. (www.stadsholmen.se/Global/Pdf/stadsholmen.pdf)
- Flinck, Maria (1998) Trädgårdsinventering i Stockholm. *Forum för trädgårds-historisk forskning, Bulletin* 7:(3–4)
- Flinck, Maria (2000) Historiska trädgårdar i Stockholm. Beskrivning av en inventering. *Kulturmiljövård* 2:48–59
- Flinck, Maria (2000) Leve Stockholms trädgårdar! Rapport från en trädgårds-inventering. *Byggnadskultur* 3:33
- Flinck, Maria (2000) Trädgårdsinventering i Stockholms innerstad. *Historiske bager. En nordisk hagehistorisk artikkelsamling ved 100-årsfeiringen av Musé-hagen i Bergen, mai 1999*. Red D. Moe, P.H. Salvesen, D.O. Øvstedal, Bergen Museums skrifter nr 5, Bergen, 178–179
- Flinck, Maria (2002) *En Stockholmsborgares trädgård. Rekonstruktion av en blomsterträdgård från 1877*. Stadsholmen & Institutionen för landskapsplanering, SLU Ultuna 2002
- Flinck, Maria (2002) Vårdtermer för trädgårdar. *Kulturmiljövård* 1:66–69
- Flinck, Maria (2006) Tre delikata kärnsådda äpplen från Södermalm. *Pomologien* 4:18–19
- Flinck, Maria (2010) ”Det var en djungel!” Den heroiska berättelsen om trädgården. *Laboratorium för Folk & Kultur. Kulturtidskrift för etnologi, folkloristik och kulturhistoria*. Helsingfors 1:22–24
- Flinck, Maria (2012) Vårdprogram för trädgårdar. Historiska kunskaper för framtida skötsel. *Byggnadskultur* 1:28–30
- Flinck, Maria (2013) *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*. Carlssons bokförlag
- Flinck, Maria (2016) “Historic gardens in the centre of Stockholm” In Groening, U. et al. (eds.) “Proceedings of the V International Conference on Landscape and Urban Horticulture and International Symposium on Sustainable Management in the Urban Forest” *Acta Horticulturae* 1108115–121
- Flinck, Maria; Thornberg Knutsson, Agneta (2003) Rädslan för det föränderliga. Varför trädgårdar inte blir byggnadsminnen. *Kulturmiljövård* 1:58–63
- Nilsson, Magnus (red.) (2007) *Stockholms unika ekmiljöer. Förekomst, bevarande och utveckling*. Ekologigruppen AB, för Exploateringskontoret, Stockholms stad www.stockholm.se/TrafikStadsplanering/Parker-och-gronomraden/Parkplanering/Biologisk-mangfald/Ekmiljoer/ (2010-08-06)
- Strese, Else-Marie et al. (2012) Den svenska humlens ursprung. *Svensk botanisk tidskrift* nr 3–4:165–176

Levende fortidsminder på Hammershus

– hvordan kan vi bevare den grønne kulturarv?

Hammershus der er Nordens største borgruin, blev anlagt i slutningen af 1200 tallet (Engberg 2015). Hammershus er en af Danmarks fineste lokaliteter for levende fortidsminder (Pers. Comm. Bernt Løjtnant 2007), også kaldet kultureltikterplanter (Persson 2014), mere end 50 forskellige planterarter i området, stammer fra dyrkning i ældre tider – mange fra middelalderen.

Naturstyrelsen der forvalter Hammershus begyndte i 1996, at ændret tilgangen til hvordan de grønne arealer på det store fortidsminde kunne forvaltes, med henblik på, at bevare den grønne kulturarv og biodiversitet generelt. Naturstyrelsen Bornholm har gået forrest i Danmark i arbejdet, med hvordan man kan bevare levende fortidsminder på historiske steder.

Turisterne begyndte at komme i slutningen af 1800 tallet. Antallet af besøgende på Hammershus har været stigende lige siden. Vi ved ikke nøjagtigt hvor mange der hvert år besøget ruinen. Det anslås, at op imod 500.000 personer hvert år besøger Hammershus.

Hvad er et levende fortidsminde?

Levende fortidsminder er en fælles betegnelse for planter, der fortrinsvis er indført i middelalderen som nytteplanter, f.eks. læge- gift- duft- pryd- og farveplanter, køkken- og krydderurter men også bi- og veterinærplanter m.v. Disse planter er i dag

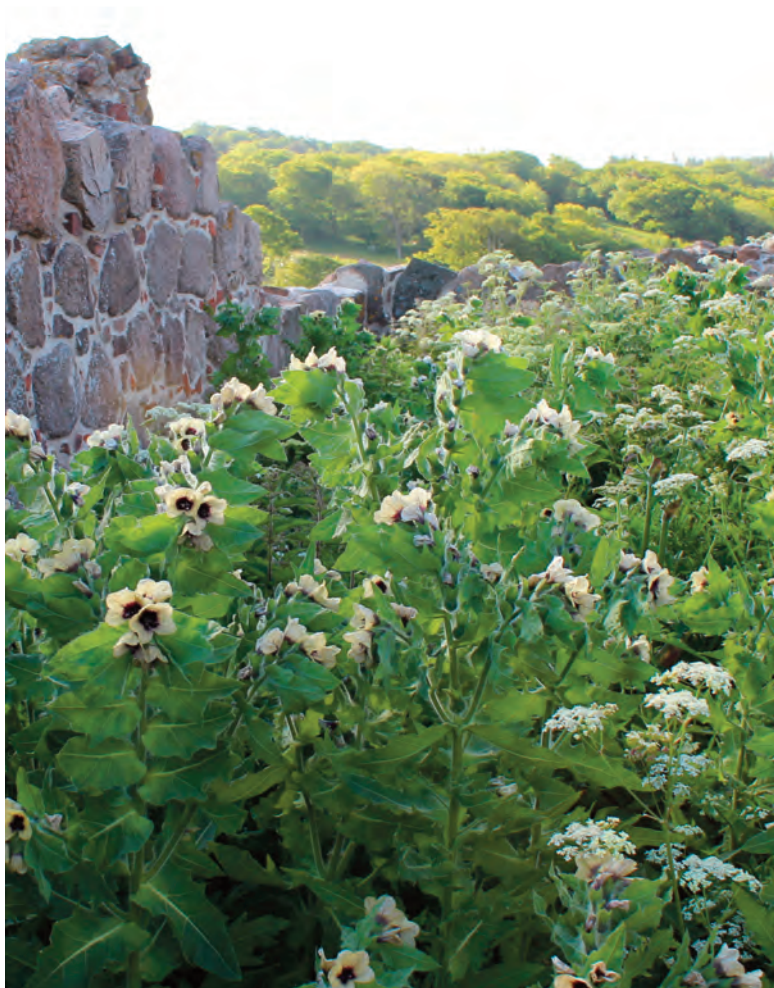

Fig 1. Bulmeurt (*Hyoscamus niger*) er her spiret på i Tinghuset, efter en omfattende arkæologisk udgravning. Bulmeurt der er en 2. årig, spirer kun frem på åben jord. I Tinghuset har den fået lov til at blomstre og kaste frø, hvorefter den vil forsvinde til der igen bliver rodet i jorden.

forvildet tæt på de steder i engang blev dyrket. Det er især på middelalder lokaliteter som klostre, herregårde, købstæder, fiskerlejr, møllegårde og enkeltgårde m.v. Der er også i nogle tilfælde, tale om oprindeligt hjemmehørende planter, som blev hentet i naturen og indplantet i haverne. Det er f. eks. Blå Anemone (*Anemone nobilis*), Stor Nælde (*Urtica dioeca*) og Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis ssp. officinalis*) (Løjtant 1996).

Det er ikke plantearten alene, der er et levende fortidsminde, det er kombinationen mellem flere faktorer. Lokaliteten, naturlig udbredelse for arten, kulturhistorien i planten og en evt. påvirkning fra moderne have dyrkning – er alle afgørende faktorer, for om en plante, på den pågældende lokalitet, kan betragtes som et levende fortidsminde.

Plejen af den grønne kulturarv på Hammerhus

Udgangspunktet i 1996 var, at ændre plejen af ruinen således, at der også blev taget hensyn de levende fortidsminder. Tidligere var det ruinen der fik opmærksomhed, det betød, at vegetationen på ruinområdet blev holdt meget kort, hele året, således at murværket stod skarpt og tydeligt.

Inspireret af ideer og tanker fra flere danske botanikere (Løjtant et al. 1995) blev plejen stille og roligt ændret, hvilket i praksis er gjort med meget simple metoder. Plejeplanerne der er lavet og bruges på Hammershus, er tænkt som principper for de enkelte områder, der er ikke lagt op til detaljerede instruktioner, om hvordan bestemte områder skal holdes.

Langs med murene efterlades en kantzone som ikke slås i vækstsæsonen, kantzonerne varierer i størrelse fra 30 cm til flere meter, alt efter murens størrelse, placering og hvordan kantzonen harmonerer med omgivelserne. Kantzonerne er også vigtige levesteder for andet end levende fortidsminder f. eks. insekter og krybdyr.

Det er hovedsageligt ved de sydvendte kantzoner, at de levende fortidsminder findes, da mikroklimaet her er mere gunstigt. De fleste levende fortidsminder kommer fra sydligere himmelstrøg,

og trives derfor bedst ved den varmere sydvendte mur. Murværket efterses hvert forår, hvor der udarbejdes et kortbilag til plejeplanen, med hvilke interessepunkter der skal tilgodeses og hvor kantzonerne skal udlægges netop det år.

Et andet princip for at værne kulturreliktpanterne er, at lade blotlagt jord ligge urørt. Flere plantearter har frø, som kan ligge i dvale i mange år, nogle i århundreder (Ødum 1965). Hvis der rodes i jorden kan de komme op i de øvre jordlag, og vækkes til at spire.

Fig 2. Publikum ledes rundt på ruinområdet. De ikke slåede kantzoner ses tydeligt.

Fig 3. Lægeplanten Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*) i blomst ved broen der fører op til Hammershus.

Kantzonerne bruges også aktivt, til at styre gæsternes færdsel i området, især forbi affaldsstativer, som barrierer ved skrøbeligt murværk, men også til at understrege konturer i landskabet. Der kan være flere grunde til at lede de besøgende udenom bestemte steder – det kan, f.eks. være skrøbeligt murværk som kan være farligt at færdes under, her kan kantzonen være en god og naturlig løsning. Kantzonen er let og billig, at etablere og fjerne igen, og de er naturlige, så man slipper for fremmed elementer i området som afmærknings strimler eller hegn. Erfaringer fra Hammershus viser, at anslået 90–95% af publikum ikke bevæger sig i kantzonerne.

Kantzonerne afføder dog også nogle problemstillinger. F. eks. kan der opstå uenighed om hvad der skal formidles, er det bygnings detaljer eller er det planterne. Der har ligeledes været bekymringer om øget henkastning af affald i kantzonerne, disse udfordringer har vi imødegået på forskellig vis. Det har vist sig, at hvis affaldsstativer placeres strategisk, eksempelvis ved indgange og trapper, og at græsset omkring stativerne holdes kort, er de besøgende generelt gode til at benytte dem.

Den største udfordring med in situ bevaring af levende fortidsminder ligger i den daglige drift. Omstillingen fra, at slå alt vegetationen til at efterlade hjørner, striber og holme (kantzoner), lyder meget let – men det er en meget vanskelig omstilling. Fra at tænke, at kun slået græs, ser ”pænt” ud, til at tænke blomstrende græs og urter også kan være ”pænt” og, at noget så irregulært som ukrudt, kan have lige så stor historisk værdi som guldmønter, volde og mursten. Det er den vanskeligste udfordring i arbejdet med bevaring af levende fortidsminder.

Arbejdet med de mange forskelligartede interesser på Hammershus, hvor nogle tænker på murværk, andre på biodiversitet, andre igen vil bruge området til filmoptagelser, koncerter m.m. eller blot nyde området med madkurven, er i projektet *Hammershusklippens Flora* skrevet sammen til en plejeplan, hvor hensynet til murværk og levende fortidsminder er ligeværdige parter. <http://naturstyrelsen.dk/naturoplevelser/naturguider/hammershus/hammershusklippens-flora/>

Fig 4. Ved restaurerings arbejdet tages der hensyn til de levende fortidsminder. Her er det den meget sjældne Havrerod (*Tragopogon porrifolius*) håndværkeren er opmærksom på.

Referenser

Engberg, Bent (2015) Beretning for arkæologisk undersøgelse på borgruinen Hammershus – *Nationalmusset*

Løjtnant, Bernt (1996) Vilde danske planter som levende fortidsminder *Kaskelot* 111:39–40

Løjtnant, Bernt; Guldager Christiansen, Hans; Faurholdt, Niels; Prehn, Birger (1995) In situ-bevaring af levende fortidsminder *URT* 19:112–119

Persson, Erik (2014) “What’s in a name? – Exploring the definition of ‘Cultural Relict Plant’” i Andréasson, Anna; Jakobsson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Larsson, Inger; Persson, Erik (red.): *Sources to the history of gardening* SLU pp. 289–299

Ødum, Søren (1965) Germination of Ancient Seeds – Floristical observations and experiments with archaeologically dated soil samples. *Dansk Botanisk Arkiv* 24:1–70

Helena N. Olofsson, naturguide

Högalunds Kulturvandring

– vårt sätt att använda det gröna kulturarvet

2013 var ett magiskt år! Jag fick Hörby kommuns Miljöpris. Vilken ära! Därefter fick jag ett pris ur Flory Gates stipendiefond ”Fred med jorden” och sist men inte minst fick jag ett pris av Hushållningssällskapet Malmöhus! 2016 har fortsatt i samma anda med att Högalunds Kulturvandring har fått äran att vara en av sju gårdar i Sverige i Landsbygdsnätverkets broschyr ”Kulturmiljön som väg till ökad konkurrenskraft inom jordbruket – Inspiration och goda råd inför kulturmiljöåtgärder av och för landsbygdsföretagare” vars syfte är att inspirera andra landsbygdsföretagare.

Det är just det gröna kulturarvet vi använder oss av i vår verksamhet. Sedan 2010 arrangerar vi guidade kulturvandringar runt vår gård Högalund. Gårdens andra ben består av ekologiska dikor (det vill säga kor vars kalvar växer upp med sin mamma och diar under hela tiden) som håller landskapet öppet. På hösten säljer vi nästan hela årsproduktionen av kalv som beställda köttlådor.

Men för att börja i rätt ände så tog jag och min man, Håkan, över mina föräldrars gård för 15 år sedan. Då hade vi både smågrisuppfoärdning och några dikor. Efter några år blev vi tvungna att avveckla grisproduktionen eftersom det krävs stora volymer för att bära sig. Ett tag funderade vi till och med på att avveckla lantbruket helt och arrendera ut marken, Men allt tog en ny vändning. Jag började tänka kulturvandring och lyckades möta rätt personer längs vägen. De har sedan fungerat som viktigt bollplank under resans gång. I samma veva blev jag erbjuden att arbeta med ett betesmarksprojekt för LRF Skåne. Det syftade till att fler av de värdefulla naturbetesmarkerna ska bli betade och på så sätt hindras från att växa igen.

Fig 1. Foto: Susanne Nilsson

Fig 2. Foto: Katarina Borgstrand

Här någostans såg jag ännu klarare att vår trakt verkligen har något värdefullt att erbjuda. Nämligen det småbrutna kulturlandskapet med ovanligt många naturbetesmarker. Dessa betesmarker har ofta en väldigt lång historia, kanske på flera tusen år. Det är denna kontinuitet av betande mular och de många olika småbiotoperna inom ett område som gör dem så artrika. Ur böndernas synvinkel har de tvärtom setts som de sämsta markerna, av goda skäl. Det var den marken som hade allra mest sten och var allra mest otillgänglig för att kunna bruka som åker. Här i vårt område på Linderödsåsen har bönderna i alla tider slitit hårt mot markens oändliga mängder sten. 1924 skrev Anna Kristofferson i sin avhandling: "Vid en vandring genom Långaröd (vår socken) påminnes man ständigt och jämt om Småland" (Kristoffersson 1924)

Vårt 1000-åriga odlingslandskap är sagolikt vackert och spännande. Det händer saker hela tiden. Det är verkligen som en mosaik av enefälader, bokskogar och små åkrar, alla omgärdade av "stengären". Här hittar man bl.a. grunder till gamla torp, fossil åkermark och många olika sorters stengären. Här finns dessutom en mängd örter som numera är ganska sällsynta. Bland dessa märks till exempel granspira (*Pedicularis sylvatica*), svinrot (*Scorzonera humilis*), slättergubbe (*Arnica montana*) och Jungfrulin (*Polygala vulgaris*).

Här fanns alltså bra förutsättningar för att anordna guide naturvandringar. Mitt historiska intresse har jag haft ända sedan jag var barn. Jag har alltid tyckt om att lyssna på de gamla när de berättat hur det var förr i tiden. Jag har också haft den stora förmånen att ha flera äldre personer i min närhet som gärna berättat. När jag sedan fick möjlighet att läsa kulturgeografi på Högskolan i Kristianstad så var det som om ögonen öppnades! Det finns hur mycket som helst att upptäcka. Efter några olika kurser i bland annat storytelling, marknadsföring och guidning så hade jag min premiärvandring 2010.

Då bjöd jag in, genom den lokala tidningen Byanytt, alla som var intresserade att gratis följa med på första rundan. Det kom cirka 25 personer och genom dem kände jag att jag förankrade idén i

Fig 3. Foto: Helena N Olofsson

Fig 4. Foto: Helena N Olofsson

Fig 5. Foto: Helena N Olofsson

Fig 6. Foto: Helena N Olofsson

Fig 7. Foto: Helena N Olofsson

bygden och fick på så sätt också ett helt gäng med ambassadörer. Samarbete är viktigt. Genom att samarbeta kan man förhöja kvaliteten och erbjuda ytterligare dimensioner. Jag samarbetar bland annat med det lokala bageriet i Önnköping som gör en rejäl picknick och med den professionelle Mats spelman. Dessutom samarbetar jag med det närbelägna Strömbecks Gårdsslakt & Chark vad gäller mina köttlådor. Samarbete stärker hela bygden och vi-känslan är viktig för landsbygden. Besöksnäringen häromkring har gått samman i "Kulturstråket". Vi annonserar tillsammans och träffas hemma hos varandra ett par gånger per år. Det känns helt självklart att tipsa om varandras verksamheter. Ju fler besökare vi lockar till trakten desto större chans är det att gästerna även hittar till min egen verksamhet.

Jag kan erbjuda två olika guidade vandringar. Den ena kallar jag "Spåren av folket före oss" och den andra kallar jag "Läkande örter och den Kloka Brännerista Bengta". De flesta vandringar jag har är bokningar från egna sällskap och företag men jag har även en lördag per månad under sommarhalvåret som man kan anmäla sig till. Det finns även möjlighet att välja en traktor & vagn-tur istället. Då kan både de yngsta och de äldsta i familjen vara med. Från och med i år arrangerar jag även en särskild "Tidsresa" för skolklasser. Den innehåller både vandring och åktur och har ett lite annat upplägg. Dessutom har jag börjat göra föreläsningar med hjälp av bilder och berättande ute hos föreningar och församlingar. Även om det bästa är att uppleva natur & kultur på riktigt så kan det vara intressant att ta del av det även på detta vis.

Det gröna kulturarvet. Landskapet som vi under tusentals år både anpassat till oss och som vi anpassat oss efter. På många ställen finns spåren kvar.

Varför finns det till exempel så ovanligt många blommor på den lilla betesmarken invid bäcken och knappt några på de små åkrarna vid sidan om? Platsen har far alltid kallat för "Möllefallet" och på den äldsta kartan från början av 1700-talet kan man läsa "Tullkvarn". Med det menas att det var en skattekvarn

till skillnad från en husbehovskvarn. Man fick alltså betala med en del av mjölet och sedan betalade mjölnaren skatt till staten. Här har alltså legat en kvarn och fortfarande kan man se rester av den gamla dammvallen och några fundamentsstenar nere i bäcken. Just eftersom en bit av dammvallen finns kvar så har det inte gått att plöja den här kuperade ytan. Därför har den istället fått fungera som betesmark under lång tid och det är därför det finns en mängd olika örter. Flera som är ganska sällsynta nu, till exempel brudborste (*Cirsium helenioides*), St Pers nycklar (*Orchis mascula*) och slättergubbe (*Arnica Montana*). Uppe på de torrare vallarna och grusbacken finns backsippa (*Pulsatilla vulgaris*) och backtimjan (*Thymus serpyllum*). Nere i den fuktigare svackan där själva dammen låg finns smörboll (*Trollius europaeus*), ängskallra (*Rhinanthus minor*) och mängder av ängsvädd (*Succisa pratensis*). Grässvären går åt den mossgröna färgen. Ett säkert tecken på att det är en naturbetesmark. På de kringliggande små åkrarna är gräsets färg mer illgrön vilket betyder att här har man både plöjt och gödlat marken. Därför finns inte heller samma mångfald av örter och gräs som på Möllefallet. Om en betesmark skulle bli gödslad ändrar sig floran helt. Det blir ett fåtal växter kvar som helt tar överhanden, till exempel maskrosor (*Taraxacum gr vulgaria*) och nässlor (*Urtica dioica*). Lika illa är det om en betesmark inte blir betad. Då tar några högväxande örter överhanden som till exempel hundkäx (*Anthriscus sylvestris*) och älggräs (*Filipendula ulmania*). De kväver sedan alla de fina örterna. Grässvålen blir uppluckrad och slyet slår lätt rot. Den stora förändringen sker på bara något år. Däremot tar det väldigt lång tid för en betesmark att återhämta sig. För cirka 15 år sedan gjorde Jordbruksverket en stor inventering av alla naturbetesmarker, TUVÅ. Om Möllefallet kan man bland annat läsa att den är ”liten men naggande god” och det känns ju roligt att ha en sådan betesmark!

Ett annat exempel är torpruinerna. Ofta är det först på växtligheten man kan ana sig till att det funnits bebyggelse på en plats. Därefter brukar man upptäcka till exempel husgrunder och spisrösen. En del av de växter man odlat för föda eller prydnad är riktigt tåliga och kan finnas kvar lång tid efter att de sista

husägarna flyttat (så kallade kulturreliktväxter – se Ansebo 2016, Bjerregaard 2016, Breian och Solberg 2016 och Persson 2014). Där ”Dristigtorpet” en gång låg finns numera bara ruiner kvar. Det var ett soldattorp och 1920 brann det ner. Sedan dess har ingen bott på platsen. Här syns fortfarande både krikon (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), en snöbärsbuske (*Symphoricarpus albus*) och hasselbusken (*Corylus avellana*) som nu blivit ett träd. Andra sådana typiska växter är till exempel syren (*Syringa vulgaris*), olika fruktträd, kaprifol (*Lonicera periclymenum*), humle (*Humulus lupulus*), spansk körvel (*Myrrhis odorata*) och krusbärsbuske (*Ribes uvacrispa*).

Att lära hur man kan datera ett stengärr brukar vara populärt. Det är en kunskap man sedan kan praktisera på andra platser man besöker. En av ledtrådarna är att studera en speciell skorplav av släktet *aspicilia* som under rätt förutsättningar växer 1 mm/år! Att försöka läsa av landskapet är verkligen jättespännande. Man känner sig som en detektiv. Vi tar också hjälp av gamla kartor för att se hur landskapet ändrat sig. Samtidigt ser man att det finns mycket kvar från tidigare generationer. Spåren efter byns gamla indelning i inäga och utmark är ett sådant exempel. Från byarnas uppkomst för cirka tusen år sedan och fram till jordbruksskiftena i början av 1800-talet var alla byar uppdelade på detta vis beroende på hur man använde marken. Storskifte och enskifte förändrade så småningom byns uppdelning och nya ägo gränser drogs med linjalräta streck på kartan. Därefter markerades de allra flesta genom att man byggde de ”oändligt” långa stengärra. Idag har stengärra en viktig funktion som ”gröna korridorer”. På båda sidor om ett stengärr finns nämligen en gräsren med örter. Där kan växter och djur få en chans att sprida sig mellan olika områden.

Jag berättar också om vår sockens kloka gumma, Brännerista Bengta (1872–1950) Hon var vida känd och visste allt om hur man använde örter för att bota sjukdomar. Hon hade även andra kunskaper. Hon kunde nämligen bota på distans! Ungefär vad vi idag skulle kalla healing. Dessutom var hon synsk. Det finns en hel del personer kvar i bygden som fortfarande kommer ihåg

Fig 8. Foto: Helena N Olofsson

Fig 9. Foto: Anette Sjöberg

Fig 10. Foto: Katarina Borgstrand

Fig 11. Foto: Susanne Nilsson

henne och menade att man fått hjälp på olika sätt. Det känns betydelsefullt att få föra historien vidare om denna modiga, kunniga och starka kvinna.

Själv har jag gått en örtekurs på Naturhälsan i Östra Göinge. På så vis kan jag också vidareförmedla lite av den urgamla kunskapen om hur man använt sig av olika växter. Genom att göra ett örtte kan man på ett enkelt sätt än idag använda sig av vissa växter för att stärka sig.

Ett exempel på läkeväxt är nässlan (*Urtica dioica*), eller 'nällan' som jag kallar den. Den innehåller mängder med vitaminer och mineraler. Nässlan är faktiskt en av våra allra viktigaste läkev växter. Redan i en bok från 1100-talet kan man läsa att nässlan är botemedel för mängder av sjukdomar. Den innehåller mycket järn och är därför blodbildande. Den har också använts mot håravfall och mjäll. Dessutom är den både urindrivande, blodsockersänkande, mjölkstimulerande och allmänt uppiggande. (Kalamak; Svensson 1995 s. 30). Den är lätt att använda. Antingen i en kopp te eller kanske i pannkakssmeten eller i brödet. Nässelsocker är också ett alternativ att rekommendera. Den tas lämpligast på våren när skotten är små och fina men kan även plockas senare ifall man då tar den översta biten på nällan. Nällan trivs på övergödd mark. Just på det stället som jag brukar visa finns det massor av nällor. Här har det legat en hönsgård. Det var min mormors och morfars hönsgård. Idag finns det bara en ruin kvar av deras lilla lantbruk. Min morfar dog redan 1955. Gården såldes och mormor flyttade. Den nye ägaren planterade granskog på de små åkrarna och idag ligger ruinen inbäddad i en stor granskog. Kaprifol (*Lonicera periclymenum*), syrener (*Syringa vulgaris*) och snödroppar påminner om vad som varit. Ett foto på torpet från början av 1950-talet väcker alltid förundran över hur fort naturen tar tillbaka.

Ja, detta är bara några exempel på hur jag själv använder mig av det gröna kulturarvet. Det bästa är att en historisk naturvandring går att variera i det oändliga. Varje plats har sin speciella natur och varje plats har sina spår av hur våra förfäder och förmödrar

använt sig av landskapet och det som växt där. ”Gräv där du står” är ett uttryck som passar bra i detta sammanhang.

Enligt Lundqvist och Johnsson (2014 s. 122) kommer det att finnas ett ökande behov av naturvägledning till följd av den ökade urbaniseringen. Det är allt fler som på något vis är intresserade av att söka sina rötter. Man söker efter något som är äkta, naturligt eller ursprungligt. Man söker det enkla. I dagens samhälle som förändras och uppdateras så oerhört fort så kan jag för egen del känna ett lugn inför den stora jordfasta stenen på naturbetesmarken. Den har legat på samma ställe sedan urminnes tider, eller ett stengärd som byggdes för 200 år sedan.

Ytterst tycker jag att det handlar om att visa respekt för både tidigare och kommande generationer. När allt kommer omkring är vi själva bara en enda liten länk i en väldigt lång kedja som förhoppningsvis ska bli lika lång efter oss. Det gröna kulturarvet har oerhört stor betydelse för oss alla.

Några av våra gäster har sagt att ”det känns som att komma till en annan värld”. Det är nog verkligen så för många idag. För 200 år sedan bodde 90% av Sveriges befolkning på landsbygden. Nu är det nästan motsatt förhållande. Idag bor hela 85% av vårt lands befolkning i tätort. (Svanström 2015 s. 1) Genom denna urbanisering tros efterfrågan på organiserade aktiviteter i naturen öka eftersom allt färre har en vana av att vistas där själva.

Forskning vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp visar att vistelse i naturen har stor betydelse för vår hälsa och kroppens läkningsprocesser (Ottosson et al 2011 ss. 21–35). Alltså lär Det gröna kulturarvet ha framtiden för sig. Självt använder jag mig direkt av det gröna kulturarvet men jag skulle även vilja visa på ett exempel på indirekt användning som jag väl känner till. Det handlar om mitt närområde. Önneköp med omnejd som är ett väldigt bra utflyktsområde. Vi har ett sagolikt vackert landskap, ett småbrutet tusenårigt kulturlandskap, och vi har en mängd olika besöksmål. Dessutom har vi tystnaden. Vi tillhör nämligen ett av de få tysta områden som finns kvar i Skåne. Detta är vär-

defullt nu men kommer att bli än mer unikt i framtiden. Det Gröna Kulturarvet kan sägas vara vår trakts stora gemensamma tillgång där betande kor håller landskapet ljust och öppet med stor biologisk mångfald. Turismen är inte bara viktig för sig själv. Den är även positiv för andra verksamheter som till exempel lant-handeln och bageriet. Samtidigt marknadsför turismen hela området för eventuella husköpare. Det blir en uppåtgående spiral för hela bygden. Enligt Hörbys översiktsplan från 2014 är det just till landsbygdens natur som Hörby kommuns nya invånare vill flytta.

I vårt företag känns det som att allt hänger ihop. Tack vare korna är landskapet öppet, ljust och vackert. Mina gäster på Kulturvandringen får ta del av det böljande landskapet med stor biologisk mångfald och många spår av tidigare generationer. Om man önskar så kan man sedan köpa kött från djur man själv sett och av en bonde som man själv pratat med.

Motivationen för Hörby kommuns Miljöpris löd så här: ”... förmedlar vidare värdefulla kunskaper om naturen och kulturlandskapet med professionalism och inlevelse, så att deltagarna förstår hur viktigt ett bevarande och hänsynstagande av vår natur och miljö är.”

Det finns alla förutsättningar för fler att använda sig av det gröna kulturarvet och på så sätt skapa en mängd olika spännande natur- & kulturupplevelser i vårt avlånga land.

Referenser

Ansebo, Lena; Bjerregaard, Tino Hjorth; Persson, Erik; Solberg, Svein Ø (2016) Cultural relict plants – living ancient monuments and how to conserve them. *This volume* pp. 28–35

Bjerregaard, Tino Hjorth (2016) Levende fortidsminder på Hammershus – Hvordan kan vi bevare den grønne kulturarv? *This volume* pp. 118–123

Breian, Line; Solberg, Svein Øivind (2016) Land owners, practitioners and scientists: the need for a transdisciplinary approach to the conservation of cultural relict plants *This volume* pp. 36–53

Kalamark Rolf; Svensson Tommy (2007) *Lek o lär med Snille & Fixa Bland Medicinalväxter, skrock och tradition* Nordisk Ekologi Konsult

Kristoffersson, Anna (1924) *Landskapsbildens förändringar i norra och östra delen av Färs härad* Lunds Universitet

Lundqvist, Susanna; Johnsson, Lena (2014) *Grön entreprenör Skogens sociala värden – forskningen visar vägen* Omvärld Alnarp

Ottosson Johan; Lundqvist Susanna; Johnsson Lena (2011) *Grön entreprenör, Naturupplevelse och hälsa – Forskningen visar vägen* Omvärld Alnarp

Persson, Erik (2014) What's in a name? – Exploring the definition of 'Cultural Relict Plant' in Andréasson, Anna; Jakobsson, Anna; Gräslund Berg, Elisabeth; Heimdahl, Jens; Larsson, Inger; Persson, Erik (red.): *Sources to the history of gardening* SLU pp. 289–299

Svanström, Stefan (2015) Urbanisering från land till stad http://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Artiklar/Urbanisering--fran-land-till-stad/2015-03-03

Fig 12. Foto: Helena N Olofsson

Hållbar Utveckling Skåne

En regional ideell förening som samarbetar med organisationer och myndigheter över läns- och landsgränser. Föreningen arbetar med ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet och sambanden däremellan. Vi arbetar helst tillsammans med andra för att använda resurser effektivt och få bättre spridning av resultaten. Vi driver flera olika nätverk där medlemmar samlas och diskuterar, uppdaterar och kunskapsdelar – *Gröna kulturarvet* är ett av dessa. De andra tre nätverken som är aktiva i dagsläget är *Cirkulär ekonomi*, *Förebyggande av avfall* och *Jordbruk, skogs-
vård och landskapsvård*.

Vi har cirka 80 medlemsorganisationer – Skånes kommuner, Länsstyrelsen, Region Skåne, alla universitet i regionen, studieförbund och folkhögskolor, Lunds stift, energi- och konsultbolag och privata företag med hållbarhet på agendan.

Vill din organisation bli medlem?

Kontakta info@hutskane.se

www.hutskane.se